Title काव्यप्रकाशः - "संकेत" टीकोपेतः
(१) (२)

Author मम्मटः । रुच्यकः
(१) (२)

Extent ११८ पत्र Age

Subject काव्यालङ्कारशास्त्र

नं. २८

नं. ५२३ क.

का॰प्र॰ ॐश्रीगणेशायनमः ॐश्रीगुरुभ्योनमः श्रीवा
सं॰१ ग्देवतायैनमः नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैक
मयीमनन्यपरतन्त्रां नवरसरुचिरांनिर्मितिमाद
धतीभारतीकवेर्जयति १ अपरतन्त्रामित्युक्त्ये
यथापरमाण्वादिपारतन्त्र्यनिरासः कविपारतन्त्र्य
निरासोपिभारत्याः सादित्यनन्यशब्दोपादानं
कवेरन्यस्यपरमाण्वादेरधीनानभवति कवेर
धीनैवेत्यर्थः एकप्राचुर्य्येणप्रकृतं यस्यासा
एकमयी ह्लादैकमयी ह्लादैकमयीतिविग्रहः
ह्लादश्चासौ एकश्चेतिविग्रहे पूर्वकालैकसर्वजर
त्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेति एक

शब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यं अतो नन्वेति क
विपरीतत्वं यथाज्ञानाग्निना सर्वस्य दुःखादि
दह्यते तथेह देवताध्यानात्सिद्धिस्तात्कालिकी
भवेत् कारितरगाद्याकारेणयत्य हेतुः षट्त्रिंश
त्तत्वान्तर्गतं नियतिनी मतत्वोत्तरम् नलकाव्या
स्यादिसिद्धः इतिहासेति धर्मार्थकाममोक्षाणा
मुपदेशसमन्वितं पुरावृत्तमितिहासं प्रवदन्ते प्र
दायपीति शब्दव्यापारस्य रसागभूतत्वान् गुरी
भावः रसगंगाधरेति रसांगभूतः शब्दव्यापारः र
सस्य श्रृंगारादेः अंगि [illegible] अंगभूतो यो व्यापारो
व्यंजनात्मकः तन्निरूपतया [illegible] व्यापारप्रवरा

का॰ प्र॰ आयतो यस्य काव्यस्य तत्त्वेनेत्यर्थः सहृदयेस्व
सं २ ति सरसस्य तत्रेति काव्यशक्तीति शक्त्याश-
ब्दार्थैर्मनस्ससंधीयते व्युत्पत्त्यानयोः सारासार
विवेकः क्रियते अभ्यासेन तयोरुत्कर्षो जन्यते
लोकशब्दस्यात्र लोकवृत्ते वर्णितं वर्णनीयस्था
नंत्याख्यायनार्थं तडङ्गवे काव्याङ्गवे ह्रस्वनीयमि
त्युला साभावात् छंदसीति छंदोनुवृत्त्यादनिवेश्य-
करणं यथा कः कुसुमसर्पमर्पसर्पानिक इत्यत्रअ
भिधानेति लिंगानुशासनं कलाशिल्पग्रंथैः चतु
र्वर्गो धर्मादिः करणो इति युक्तकर्तव्यतयाभिध्या-
दनंकरणं प्रबंधरूपतया संघटनं योजनं ग्रंथा

र्थद्योतकं कवित्वमुल्लासः तादृशि काव्यं मुख्या
र्थापकर्षको दोषः अङ्गिभूतरसोत्कर्षको गुणाः
काव्यशोभावहो धर्मोऽलंकारः रससमवायिनो
गुणाः रससंयोगवृत्तयोऽलंकाराः अनलंकृ
तीत्यत्र न जीवदर्थं तद्दोषौ शब्दार्थाविति
अनेनोल्लासदशकस्य संक्षेपेण स्वरूपं कृतं त
प्राव तादृशि सप्रयोजनं सहेतुकं सप्रभेदं
च काव्यस्वरूपं प्रथमोल्लासे निर्दिष्टमिति स्तवि
ते शब्दार्थाविति धर्मिभूतयोः शब्दार्थयोः द्वि
तीयतृतीयोल्लासनिरूपितयोः स्वरूपमनन्तरं
तादित्यनेनैव सप्रभेदस्वरूपमाहितं तस्यत्तयोर्भे

का॰ प्र॰ द्वाः सप्रभेदमुल्लासत्रयेण प्रतिपादिताः अदोषा

सं ३ वित्यनेन दोषाणां परिहार्यत्वेन स्तत्त्विनानां सप्त

मोल्लासे निर्णयः सगुणावित्यनेन सूचितानां

मष्टमे प्रपंचनं अनलंकृती क्वापीति विशेषप्रति

वेधिशेषाभ्यनुज्ञानामितिन्यायेनोहकितानां

द्वयेषां शब्दार्थालंकाराणां क्रमेण नवमदश

मयोरुल्लासयोर्निर्णयः एवं पदपंचकेनोल्लास

दशकनिर्णयः सूचितः यः कौमारेति पद्यन

त्रस्यिपनानां ग्रैष्मिक एलीक एवातो वृसंनउ

ड्रिन्नानांकराणां ये अनिलास्तेषां सांतिकाः

मालतीपरिमलोल्लासिन इति व्याख्येयं एवं वानि

रसोद्दीपनहेतुर्वर्णिता येतु कुरतु भेदाभिन्नं वर्णयंति यथा चैत्रस्त्या३ तिवसंतस्य मासस्तीदिनाचतोदाचप्रा हुर्वयोश्चविर्देशशति नतैरसोद्दीपनहेतुर्लिखिता सामग्री४पं. १
त्या

कुरंबीभूता सामग्री४ व्याख्यानास्यात् अत्रपद्देक
द्वादिनिलानां कल्पमालती परिमलोल्लासकत्वम् भि
न्नर्तुभवत्वात् नायिकदंवरूपाः समूहरूपास्त्र नि
ला इति शोभनाव्याख्यान तस्मादस्मद्व्याख्यानमे
वसाधु अत्रस्फुदइति अत्रव हूनांवाक्यार्थानां
तुल्यकदत्वेनानिर्दृशात्तुल्ययोगिताऽौपम्यस्यव
प्रतीतिस्फुटेनकिंचित् नदसत् कस्यचिन्नुरा
स्यवाक्य क्रियायावासाधारतोयनाप्रतीतेस्तुल्य
योगिता लन्नराग्स्येवाभासात् औपम्यंवातुल्य
योगितायाः प्राणाभूत्तनदभावेहोवनास्तीतिक स्ती॰
स्याः स्फुटत्वं एतेनदीपकमपिप्रत्युक्तं समत्र

का·प्र· यस्तुवैचित्र्याभिधायाभावान्नमहेन्द्रिरुद्भटप्रभृति
सं· ४ भिरंगीकृतस्तनिरूपणचिंत्यते तेनयः कौमारहर
इत्यत्रलेनिचित्रमस्फुटमलंकरणंयेव्याख्या
तंतत्रदपिनसाधु तस्यमुख्यालंकरणात्वाभावा-
त् नतच्चमत्कारकारित्वंप्राकर्ष्यमात्रंतत्करोतीति
नैतावतामुख्यालंकारत्वं तथाचोद्भटप्रभृति ट=
भिर्नतत्त्वाहृतंयः कौमारहरइत्यादीनिदृष्टान्तत्वं
ठकारणानितिसुसमप्यपि सार्वत्रिकत्वात्तदिह त्व=
द्भायाउत्कंचायाअपादान्न अत्रयत्रविशेषोक्ति
रियंसाचकार्यस्यसाक्षान्निषिध्यमानत्वेनाप्रतीतेरस्फु
टा विरुद्धोपलब्धिद्वारेणोह्यत्रकार्यनिषेधः प्रती

यते तेनसाक्षादितित्रस्फुटाविशेषोक्तिः यद्वा
उत्पन्नायाउत्कंठायाः कारणानि नविद्यंते तानि
हि कौमारहरादीनामसन्निधानादीनितच्छि
न्नानांचसन्निधानादीनामत्रभावात्तदभावः तेने
यंविभावनासाचास्फुटाकारणानांविरुद्धोपल
ब्धिद्वारेणानिषेध्यमानत्वात् एवंचविशेषोक्ति
विभावनावात्राऽस्फुटाव्याख्येयाः श्रीढरस्तुष्टुप
काः कदंबशब्दोत्रकदंबविशेषधूलीकदंबाख्यवर्त
ते योवसंतेपुष्प्यति इति कार्यानुत्पत्तिकोटेरप्रति
पादनादस्फुटाविशेषोक्तिः रेवारोधसिवानीरतासाम
ग्रीवर्णनास्फुटत्वंविभावनायाः तद्भेदान् काव्यभेद

का॰प्र॰ त् धर्मार्थकाममोक्षेषुवैलक्षण्यं कलासुच करो
सं॰५ तिकीर्त्तिंप्रीतिंचसाधुकाव्यनिबंधनम् स्फुटति
विकसत्यस्मादर्थइतिस्फोटः तद्रूपोव्यंग्यार्थ
व्यंजकःन्यग्भावितवाच्यंनिरस्तनवाच्यं यत्र
त गुण्यव्यंजनेसमर्थः निकृष्टोधमेति हृत्तोमरीर
मोदित्यधर्मत्वं अधमपदसहायानांचचुत्तादी
नांव्यंजकत्वंअत्रवाच्यांशंगपस्यचमाकारः
अत्राधमशब्देनतत्रसएवव्यपलइतिद्योत्पत्तेगु
णानांसधर्मत्वंचुपचारात् स्थलार्थधर्मत्वं अत्रा
नुस्वातंगतासीत्यनेनविधिनानिस्वातंगतासी
तिनिषेधः प्रतीतेः नपुनरीतिनिषेधेनतदंति

कमेवरं तं गतासीति विधिप्रतीतेरधर्मपदेन प्राद
शक्तिमूलो वस्तुध्वनिः इतीस्मरणीं त्वस इवस्त्वसंरवी
दर्शितसंगम विप्रलंभनाद्व्रत्वमप्यधमा त्वमिव
१ सोप्यधमेति द्वयोः पर्याये सोपमानोपमेयभा
वेसत्युपमे योपमालंकारो व्यंग्यः न्याना
प्र= यिकाविमलं भम्पं गगारो पिव्यंग्यः इति त्रिविधो
पिवस्तुलंकाररसरूपो ध्वनिरवोक्तः एतद्वोदाहरणा
वेदरध्येन्नयुगपन्निषेधे विधौ वाच्ये विधौ निषे
धयो व्यंग्यवोर्ध्दितं ध्वनिकृता हि विधौ वाच्ये
निषेधः पृथक् निषेधे वाच्ये विधिः पृथगुदाहृ
तः विधिनिषेधव्यापारेणोदाहरणां वाच्यं व्यंग्ययो

6

का॰ प्र॰ रत्यंतवैलक्षण्याय स्थापनार्थं चित्रमिति गुणाः उल्ला॰
सं॰ ६ अलंकाराश्च शब्दार्थधर्माः तद्योगाद्रसप्रती १
त्यतात्पर्येण चित्रमालेख्यप्रख्यं तेनाश्चर्यी
कारि गुणाश्च यद्यपि रसधर्मा वर्त्यंते तथा
प्युपचाराच्छब्दार्थधर्मा उक्ताः तथा च वक्ष्यति
गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मतेति
अव्यंग्यमिति न तु सर्वथा निर्व्यंग्यं एतेनैव
दर्पेन चित्रमिति सूचितम् यथा हि शब्दचित्रोदाहर
णं येन दर्दुरगिरीति विशेषव्याप्त्यादतिनैः कवेः विवक्षा
न भिन्नत्व प्रकाशितं स्यात् यतः सर्वसमुद्रगामिन्याः
मंदाकिन्याः ददिरगापपयस्येन दर्दुरगिरिणा संबंधो

६

नास्ति तथा च कालिदासः सा निर्विषयपयपथाकामंत
स्वाधीनचंदनौ ललनाविव दिशस्तस्याः शैलोमल
यद्दृड्डरौ स्वच्छदेति अत्र हृत्यनप्रोसेकवेस्तात्पर्य्या
त्तात्पिंगगा विषयोरत्यारव्योभावस्तिरोधीयते
आङ्क्किकमहाविधिः वाच्यचित्रोदाहरणं विनिर्ग
तमिति अमरावती भवतीति समन्वयः अत्रया
द्यपिवीरादिकोरसोस्ति तथाप्युत्प्रेक्षायां कवेस्तात
यत्सत्तिरोधीयते इति श्रीमम्मटाचार्यविरचिते
काव्यप्रकाशसंकेते प्रथमोल्लासः १ श्रीः त
थाशब्दमार्थेमन्यानेषणाम्भूत्यत्वेतात्पर्यं सा
मान्यानां परस्परान्वितत्वेनाविशेषार्थाविबोधनश

का॰ प्र॰ निकतात्पर्यं प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा आकांक्षा आकांक्षादि उल्लास

सं॰ ७ तानां योग्यानामेकत्र बुद्ध्यारूढत्वं सन्निधिः बाधावि २

रहो योग्यता उदकेन सिंचेनत्व दहनेनेति योग्यता

परस्परमासन्नासन्निधिः न तु कामिनीपर्वतो यं वह्नि

मान्मनोहरा इत्यादि आकांक्षेति तथा चोक्तमत्र

त्र आकांक्षासन्निधानं च योग्यता चेति तत्त्रयम्

संबंधकारणत्वेन कृप्तं नानंतरश्रुतिः तथा च

यस्य येनाभिसंबंधो दूरस्थस्यापि तेन सः अर्थ

तो ह्यसमानानामानंतर्यमकारणम् अपि पश्य

सि धावंतं दूरयातं वनस्पतिं त्वां ब्रवीमि विशाला

क्षि नापि नादि जनकं भवम् विशेषेति क्रियाकारका

नः ग्रामाकाः पदैरभिहिता नामेवार्थानामन्वयसंबंधविशेषं
वदंतित्यभिहिताभिधानवादि ५ पं० ५

दिसंबंधमयो विशेषः स एववपर्थस्येति गामान
यशुक्लां देवदत्त दंडेनेति वाक्यार्थः पदानि स्वार्थ
मभिधायान्वितानि भवंतीति वदंतीति नेभिहितान्व
यवादिनो भाट्टाः पदानि अन्वितानि सत्त्वापेक्षा
विशिष्टमर्थं कल्पयंतीत्यन्विताभिधानवादि
३ नौति एकवचनेन दौर्बल्यसूचनम् मापच्चरोवइत्ति
व्यंज्यते इति वक्तृवैशिष्ट्यादिति वाः साहिती ३ भा
ति मन्त्रवाच्यस्यापकारित्वम् वक्तृश्चापकार एवता
त्पर्यालोचनाद्बाधितमुख्यार्थः शाब्दो विपरीत
लक्षणायकौटिल्यध्वनिः स्नेहत्वादि लक्षयति स च
लक्षितोर्थो र्थांतरम् प्रकाशयतीति लक्ष्यस्य व्यंजः

का॰प्र॰ कत्वं ननुवक्त्रादिपर्यालोचनाद्यदिमुख्यार्थबाधस्त उल्लास
सं॰ ८ र्हिमूर्धाभिषिक्तेषु भमधाम्मिक इत्यादिषुध्वनुदाह २
रणेषुमुख्यार्थबाधाद्विपरीतलक्षणाप्रवेशप्रसंगः
निक नैतन्न उक्तवाच्योर्थःकयाचिद्भङ्ग्यासमर्थयितुंश॰
क्यते तत्रतस्यसमूलत्वान्नवक्त्रादिविशेषवशाद्बा
धःकेवलंवक्त्रादिविशेषादर्थांतरमेवावगम्यतिति
सत्वाग्सूरित्तेविरोधान्मुख्योर्थपत्त्वसत्यतयावागम म
यतिनतस्यासत्त्वंवक्त्रापर्युज्यते तस्यहियुक्तिव
शात्त्वारूढप्रतीतिर्वाधःप्रतीतिश्चाभिधातएवेति
कुतोमुख्यार्थबाधःकुतोवालक्षणाहिवाच्यस्यका
यापिगमानिकयासमर्थयितुमशक्यस्यवक्त्रादिव
यत्र ८

शाब्दाध्व तयाप्रतीतिः तत्रमुख्यार्थवाधालक्षणा
ममधम्मिमत्रइत्यादौचवाचस्यसमर्पयितुमशा-
क्यत्वात्तु मूर्खत्वेनान्वयोवाधितइत्यस्ति मुख्यार्थवा
धः संबंधश्चात्र विरोधाभिधेयपरीत्यमिति नाकिं-
चिदसंगतम् तथाचोक्तम् क्वचिद्बाधप्रत्याख्या
तिः क्वचिद्व्याप्तस्यबाधनम् पूर्वत्रलक्षणानन्त-
रमाङ्गतरत्नाभिधेवत् इतिउवनिर्मलमरकतेत्यनेन
नकेवलंवर्णमात्रसाम्यंप्रतिपाद्येत् अपित्वचेत
नवस्तुनइवकाष्ठीभावोपि संकेतितमिति चतु
ष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिर्जातियौग्यौपिकेभुविदि
त्यादिश्चक्रियाश्रयणापदवाक्यविचारानुगुणायेनसं

 वंधइतिवाक्योपुक्तेर्युक्तत्वात्तस्यैगत्तप्राक्रियाध्याये उल्ला॰
सावास्तवशाद्धार्थाभिप्रायेणायोग्यत्वात्संकेतितमि २
निवचनव्यक्तिरपिभाष्यभिप्रायासंकेतितपदं
लक्षणाप्यनिरासार्थसाक्षात्पदंचेष्टाव्यवहि
तार्थस्यनिरासार्थं वाच्यवाचकभावलक्षसंके
तः गोशब्दस्यपदं सास्नादिमत्त्ववाच्यम् अस्य
सास्नादिमत्त्वस्यगोशब्दोवाचकइत्येवंरूपःसंके
तसंग्रहः अनंतासुगोव्यक्तिषु प्रतिपिंडमशक्ये
णापिसंकेतः कर्तुंनयाथैतेवालगोपिंडकृतःसं
केतस्तकरणायोपिंडकृतोवृद्धगोपिंडेऽपिइतिलोक
व्यवहारे संकेतसहायइति गोजातिमात्रपिंडःस

नत्वादि धर्मयोगात्कान्तिसंबंधेनोत्कोलक्षितेसंकरइति
क्षीरनीरन्यायेन इति चतुर्थउल्लासः ४ व्यंग्यं
वस्त्वलंकाररसरूपतयात्रिविधं तत्रवस्तुमात्रव्यंग्य
स्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यः भटः शब्देभ्योवाच्यरू
पवाक्यार्थाचलक्षणयागुणीभावेसतीगुणीभूतव्यंग्य
तायथा यस्याःस्फुटदिति अत्रजीवन्नितिस्वार्थ
स्यानुपयोगात् जीवत्कार्याकरणेलक्षणेतरसं
क्रमितवाच्यत्वस्यचव्यंग्यमस्फुटत्वेनाप्रधानंवा
च्यस्यैव चमत्कारिकारित्वात् झगितिपराक्रमर
हितत्वंप्रतीयते जीवन्नसंप्रतिभवानीत्यनेनकष्टं
जीवनंलक्ष्यते मरणमेवश्रेयइतिव्यंग्यं तथा

का॰ प्र॰ स्वरूपमेव नासादयति नगौरिति संकेताभावात् उला॰
सं॰ १॰ नागौरिति अस्यापि वैलक्षण्यात् विशेषाधाने हे २
तुः सिद्ध उपाधिः अंत्यति अंत्यवर्णसमर्थमाण
नुभूयमानवर्णसमूहग्राहिकया बुद्ध्या निर्ग्राह्यम्
क्रमवर्तित्वात् अनेकदेशकालावच्छेदत
या समुदायसंभवात् निरवलडिशब्दोच्चारकालेपि
शब्दोस्तित्वप्यवच्छेदोच्चारकालेडिशब्देवात् पाच समर्थ
नवः माणानुभूयमानवर्णसमूहःशब्दः परिभाषिकमि
ति अन्यथा जातिशब्दत्वस्यात् न परमाणुः
स्वरूपेणानः परमाणुः नाप्यपरमाणुः परमोणुत्वसं
बंधात् परमाणुरिति परमाणुत्वादावपि जातिलक्ष

णास्यानित्यत्वप्राप्तिरित्याशंक्याह परमाणवादीना
मिति परमाण्वर्थंतः परमाणवादीनामपिजातिशब्द
त्वमेव गुणत्वंतु पारिभाषिकमेव कारणादेर्हिरूप
रसगंधस्पर्शसंख्यापरमाणूनीति गुणत्वेनप
ठितमिति परिमाणं अणुमहद्दीर्घह्रस्वभेदाच्चतुर्वि
धमिति प्रतिद्वंद्वामिति वैशेषिक दर्शनाभ्युपगमा
त् यद्वाप्रतिद्वंद्वमित्युपलक्षणम् प्रत्यहंभुक्ता
न्नरसप्रवेशाच्छरीरांतरं जायते इति वैशेषिका
दिमतं जात्युपहितव्यक्तिः शब्दार्थइति वैशेषि
काः अन्येतुमीमांसकाः जातेर्विवादासहत्वा
द्व्यक्तेःलाक्षणिकत्वेन संकेतस्यकार्यमशक्यत्वात्

गवा

का॰ प्र॰ गवादिशब्दानां मशब्दादिव्यावृत्तिरपीह शब्दवाच्यस्य उल्ला
सं॰ ११ शब्दार्थ इति बोध्यः अनुपयोगादिति प्रत्यक्षादि २
प्रमाणेन मुख्यस्यार्थस्य बाधोऽनुपयोगस्तस्मि
न् नस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधितस्य मुख्यार्थ
स्यामुख्येन लक्षणीयार्थेन सहयोगः सामीप्यादि
स्तस्मिन् कुशान् लातीति कुशल इति आतोऽनुपस
र्गेकः आतोलोप इत्या लोपः विवेच्यविवेकभावादौ ।
स हि मुख्यार्थस्य संबंधः दर्भाणां विवेच्यत्वात् पु
रुषस्य विवेचकत्वात् सामीप्य इति समीपे समीप
भावे संबंधे ष्यञ् तेन सः समीपत्वात्तटस्य समीपत्वं
तद्योगेनोपक्रमेऽत्र मुख्या इति तटादिः सांतरेति सा

तरेभरख्येनार्थेनव्यवहितेलक्षणायैयेर्थेनिष्ठापा
र्ववसानयस्यस्य व्यापारस्यसंसानत्वपर्यनिष्टः
अत्रकुंतानांकुतिनांचतादात्म्याध्यवसेनौबंकत्वल
प्रविशंतीतिवाकुल्यप्रतीतिः प्रयोजनम् अजह
त्स्वार्थालक्षणेत्यर्थः आक्षिप्यतेइति कुंतानाम
चेतनत्वेन प्रवेशासंभवात् गौरनुबंध्यइति अत्र
श्रुजातिलक्षणेविशेषणलक्षणाशक्तित्वान्नव्य
क्तिरभिधेयाकिंत्वाक्षेपलक्षणेनसामर्थ्यजाते
रनुबंधनासिद्धयर्थम् प्रतीयतेइत्युपादानलक्षणा
भमकुलेनव्याप्तानयुक्ता अविनाभावलक्षणो
नआक्षेपेनतस्याप्रतीतिः प्रविशपिंडीमित्यादि
रव्या

का०प्र० वत्तनतउलत्तरौ श्रादिप्रकारत्वादत्रसंभवात् उल्ला०
सं०१२ द्विविधोहादेपि लक्तरांनाम्रलो अविनाभावित्वम् २
लक्ष अत्रैवांतरएवपद्मः नलक्तराणांसंभावनाका
र्यैत्यर्थः स्वाभाविकीव्यक्तिरविनाभावः यदि
त्वादेपिलदात्वमिष्यते नदाक्रियतामित्यादौ
कर्त्रादीनामपिलक्तत्वंस्यात् उदानीगोरनुबंध
इति सकलदर्शितोपादानलक्षणोदाहरणस्य
पीनोदेवदत्त इतिसकलदर्शितदृष्टांतमपिदूषयि
तुमाह पीनोदेवदत्त इति श्रुतार्थापत्तेरिति शत्रो संभ्र
वार्थैरित्यनुपपत्तिरुपपद्यते इत्यर्थपरिकल्पनमर्था
पत्तिरितिभाट्टाविदुरवाते इह इति प्रत्यक्षानुसा मा

नोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणैः पंचभिः प्रमाणैरुपलब्धः
प्राधान्याख्यापनार्थं शब्दस्य भेदेन निर्देश इति श्रुतइति
शब्दलक्षणेन प्रमाणेन ज्ञातो र्थो वस्तुविशेषः अन्य
थानोपपद्यते इत्यर्थापत्तिव्यवस्थाप्यमर्थमंतरेण
युज्यते इति पार्थस्य कल्पनार्थापत्तिः तत्र प्रत्यक्ष
पूर्विकायथा मंत्रस्तब्धोग्निर्दहतीति न स्वरूपमात्रेण
दाहक इति विस्फोटं दाहकार्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमनेयं॰ भ्या
दाहिका शक्तिः कल्प्यते सा प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिः
नचेदमनुमानं शक्तेः स्वप्नेप्यनुपलभ्यमानत्वादन्वय
व्यतिरेकग्रहणासंभवात्कार्यहेतुत्वायोगात् देशां
तरप्राप्त्यादित्यस्य गतिक्रियामनुमाय गमन॰

का. प्र. शक्तिः कल्प्यते इत्यनुमानपूर्विका एवमन्यापि उल्ला.
सं. १३ ज्ञेया प्राभाकरास्तु दृष्टः श्रुत इति लोकप्रसिद्धा २
उपलब्धिमात्रे वर्तते इति व्याचक्षते तेन श्रुतार्था-
पत्तौ रात्रौ भुंक्ते इति शब्दः कल्प्यते अर्थापत्तौ तु रा-
त्रिभोजनमर्थ एव न स्यौति रात्रिभोजनस्य गंगा
शब्दस्तटम् लक्षणया लक्षयति सपगंगाशब्दः
पावनत्वादिव्यंजनव्यापारेण प्रतिपादयति लक्ष-
णाव्यापारेण लक्षणास्वार्थसमर्पणम् तेनो-
पलक्षितलक्षणा तादिनलक्षणा लक्षणेति
तटादिरूपज्ञानेन उभयरूपेति उपादानलक्षणा
लक्षितलक्षणा च उपचारेणापि भिन्नत्वेन प्रतीया-

मानयोरैक्यारोपरागमुपचारः यथागौर्वाहीकाः आ
युर्घृतमिति अत्रवाहीकघृतयोर्गोआयुषी उपचर्ये
तेनैतेनाभिन्नत्वात् अभिन्नत्वमेवप्रतिपादयति अत्र
नयोरित्यादिना अत्रनयोरिति शुद्धभेदयोः लक्ष्यस्ये
ति तटस्यलक्षकस्येति गंगाशब्दस्तटस्यत्वमित्य
नेनतटस्येलक्षणायाम्प्रत्येतिभट्टमुकुलमतंदूषितं गंगा
गतत्वाहिपावनत्वादयस्तटे प्रतिपादयिषितास्तेयत्तट
स्यगंगारूपत्वप्रतीतौ प्रतीयंतेतेनभेदस्याभावेतट
स्येइतितटस्यत्वप्रतिपादनमयुक्तम् विषयीत्यवा
दिः विषयोवाहीकादिः तेयाशब्दे सम्बन्धे येनारो
प्यमाणोगवादिः आरोपविषयेवाहीकादिः [illegible]

प्रकृतः अनिगीर्णस्वरूपः भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः श
ब्दयोरेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यं वि
षयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसानम्
गौरवाहीक इत्यत्र गौरणीस्वरूपा गौरयमित्यत्र
गौरणीसाध्यवसाना स्वार्थेति स्वार्थो गोशब्दस्य
गोपिंडः अपरार्थेति वाहीकादौ साधारणेति गौरवाही॰
कस्य च गुणा जाड्यादयः परार्थमिति वाहीक एव अभि॰
धेयेति अभिधेयं जलं तेनाविनाभूतत्वं संवद्धत्वं तस्य
प्रतीतिः नअन्तरं नान्तरम् अविनाभावः तत्र भवं नां
तरीयं मेव नान्तरीयं नान्तरीयकं तस्य भावो नां॰
तरीयकत्वं व्याप्तिः तत्वेन नान्तरीयकत्वेनावि

फ़ि:

नाभावेनेति जात्याव्यक्तौ ताद्रूप्येनेति गोवाही-
कइत्यत्राभेदावगम इति गौरेवायमित्यत्र अन्येति
दोषादिवैलक्षण्येन अव्यभिचारेति आयुर्घृत
मित्यत्र आयुरेवेदमित्यत्र यथान्यघृतमायुकार
कं न तथादोषत्वादि आयुष्ठानन्यभिचरतीः
ति अत्र स्मृता शब्दः इद्वार्थत्वादिं इति उपचरितः इ
दार्थः दार्पित्वांगं अत्र पुरुषस्य स्वामिभावात् उ
ज तथ एवरान्नु उपचरितः अलंचनीयात्ना त्वादिव्यंगं
अग्रहस्तइति हस्तावयवे नहस्तव्यापारकरोतीति
सामर्थ्यादिव्यंगं इहहस्ताग्रे हस्ताग्र इति प्रयोगः
यं इष्यते तत्राभेदषष्टीसमासः द्वितीयेनसामाना

का॰प्र॰ पिवारसोत्तविशेषसमासः तत्रच हस्तावयवेऽग्रमा उल्ला॰
सं॰१५ त्रेहस्तशब्दोग्रामोदग्धइत्यादितदवयवेसमुदायो २
पचारात्प्रवर्त्तते तदुक्तंवामनेन हस्ताग्राग्रहस्तश
ब्दोगुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्यामित्यसमर्थः ता
त्कर्म्यादिति कार्यकौशल्यादिव्यंग्यं सूत्रधा
रकर्मकत्वादतल्लातल्ला उच्यते भावाद्यभेदाभ्यांच
द्रभेदाभ्यांस इति लक्षणाव्यंग्यरहिताहूचिलक्ष
णा यत्रवाच्यावयमानत्वेनझटितिप्रतीतिलक्ष्य
स्यतत्रव्यंग्यस्यस्फुटत्वं प्रयोजनमिति तत्रच
प्रयोजनम् व्यंजनव्यापारमपहायव्यापारांतरे
णानवगम्यतइत्यर्थः प्रयोजनस्यगूढत्वेनखीनिगु

मूला॰ पं॰२१

णीभूतव्यंग्यविषयविभागार्थं व्यंग्यस्य हि गूढत्वेष्व
निरूढत्वेन गुणीभूतव्यंग्यं वक्ष्यते विकसितामि
ति विकासः पुष्पधर्मस्तेनातिशयत्वं लक्ष्यते अत्र
संकुचितत्वसंबंधोत्कृष्टत्वात्सुरभित्वादि व्यंग्यं
वशितेति उचितपुरुषाभिलाषादिव्यंग्यं समु
च्छलितेति सकलकामुकसंभोगयोग्यत्वं व्यंग्यं
अपाङ्गेति अनुरागातिशयत्वं व्यंग्यं मुकुलि
तेति आलिंगनयोग्यत्वं व्यंग्यं तरुणिमेति
स्पृहणीयत्वं व्यंग्यमत्र विकासितत्वेन प्रशस्त
त्वं वशितत्वेनायत्तत्वं एवं समुच्छलितत्वादिनाऽ
भासितत्वादि लक्ष्यते प्रयोजनं तेषामेवातिशयं वि

16

का॰प्र॰ ज्ञानपदनिबंधनम् लोकोत्तरं सातिशयत्वं तथा- उल्ला॰
सं॰१६ हि धर्मि धर्मभेदाद्विविधं लक्ष्यम् यत्र धर्मो ल २
क्ष्यते तत्र धर्मः प्रयोजनं यथा गंगा शब्देन तटे ल
क्ष्यैः पावनत्वादं तु धर्मा एव लक्ष्या न तत्र धर्मांत
राभावात् अपि तु तत्र तेषामेव सातिशयत्वं
प्रयोजनम् एवमिहापि बोद्धव्यम् उपादिशती-
त्यत्र प्रयासेनापि दातादानमभिधेयवत्स्फुटं प्रती
यते अत्रोपदेशेन अज्ञानज्ञापनं लक्ष्यते सा-
मान्यविशेषभावः संबंधः अज्ञानज्ञापनविशे
षो हि उपदेशः अनायासेन शिक्षणीयांश्च
अत्रेति तत्र शब्दार्थ प्रवृत्तेः फलसंबध्यते तद्धू-

ब॰ : ब॰ पु॰ प॰ ८

व्यंग्यम्भूः तत्रेति व्यंग्ये यस्येति व्यंग्यस्य फलेः
तिप्रयोजने पावनत्वादौ विषये लक्षणा तावदस्य
ख्यार्थः व्यापारः ध्वनने प्रयोजनव्यापारविषयमि
त्यर्थः प्रादेति गंगाशब्देन तत्प्रतिपत्तिः प्रति
पत्तिः समुपाभावात् संकेताभावात् गंगाशब्दस्य
त्व= पावनस्य मर्थः त्रयमिति मुख्यार्थबाधे संबंधे
प्रयोजने च सति लक्षणा प्रवर्तते न च प्रयोजन
लक्षायितं व्यन्वयमेनत्संभवति तथा चेति तथा
हीत्यर्थः लक्ष्यं न मुख्यमिति इदं प्रयोजनस्य
लक्षणीयत्वसंभावनायाम् [illegible] न च प्रयो
जने लक्षायितं त्रयमेतत् मेन न संभवति तथा

हीति तटादेर्लक्ष्यस्यबाधेप्रयोजनम् लक्ष्यंस्यान्न
चतदभिप्रायेणमुख्यार्थबाधोयत्तटत्ते नहितद्यदि
मुख्योर्थोलक्षणीयत्वात् नापिनस्यबाधस्तस्य
द्योषाद्यधिकरणत्वोपपत्तेः अपिचसंबंध निमित्ता
लक्षणाप्रयोजनेप्रवर्तितुं नार्हतितटादेर्लक्ष्यस्या
पावनत्वादेःप्रयोजनस्यसंबंधाभावात् नचतां
गांगत्वैः पावनत्वादिभिस्तटेकश्चित्संबंधः अत
एवतटस्थेलक्षणाशुद्धेतिप्रापूर्षितम् किंचप्रयो
जनेलक्षणायांलक्षणत्वादेवप्रयोजनमार्गणीयम्
नचतद्वृत्तिनापियुज्यते वक्ष्यमाणा वीक्षानवा
स्याप्रसंगात् एवंतावद्वृत्तियाभावात्प्रयोजनेलक्ष

णाननयुज्यतेऽत्रापि च लक्षणायैर्व्वं शब्दस्य स्खलित
गतित्वं प्रतिपादयितुमशक्तेनाभवति अतएवा
शक्तता लक्षणस्य प्रयोजनसाकांक्षत्वम् नचप्र
योजनप्रतिपादयितुंशब्दोनशक्तोनिराकांक्षत्वे रा॰
नत्वेवविश्रान्तेः मुख्यार्थबाधस्तुस्खलितग
तित्वंनशक्नीयम् व्याख्यापर्वाभिप्रायेणात्वस्ख
लितगतित्वमिति महाननयोर्भेदः तस्मात्प्रयो
जनेलक्षणयाऽसंभवे व्यंजनमेव शब्दव्यापार
इतिस्थितम् अत्रेतिलक्षणे एतस्मिन्निति फले
प्रयोजनमिति वनत्वादिलक्षणमुख्यमित्या
दिनवाक्यपंचकेनमुख्यार्थेनबाधः मुख्येनस

पा॰

का॰प्र॰ लक्षणस्य संबंधः प्रयोजनं स्खलितगतित्वं ना उल्ला॰
सं॰ १८ म मुख्यार्थबाधादित्रयसव्यपेक्षत्वेन बोधक २
त्वं न च शब्दः स्खलितगतिरित्यन्यत्रोक्तेना
पीति तटाभिधेयनिषेधस्य दृष्टान्तः पूर्वपूर्वस्योत्त
रोत्तरापेक्षितानवस्थया मूलक्षतिकरीमाहुरन
वस्थां हि दूषणं मूलसिद्धौ त्वरुच्यापि नान
नि वस्था निवर्त्तते प्रयोजनेन सहितमिति क
श्चित् गंगायां घोष इत्यादौ पावनत्वादि
प्रयोजनविशिष्टमेव तटादि लक्ष्यते ता
स्यैव प्रत्येयत्वात् एवं च नास्ति व्यंजनाव्यापार
स्याविषयतेति तन्नोच्यते लक्षणायाः प्रयोजन

प्रस्तुतम् लक्षणावशाद्व्यापारः व्यापारश्चाविषय

तिरूपएवतन्मुखेन प्रतिलंभात् विषयश्चात्रप्रत्येय

त्वात् प्रतीतिगोचरत्वेनसंपाद्यत्वेन एवंचलक्षणा

याःप्रयोजनमितिभणितौ यादृशीलक्षणात्तादृश्याः

प्रयोजनंवाच्यम् प्रत्याययतिशब्दव्यापारस्तपा

चलक्षणा तस्याग्नौकृतविषयायाःप्रयोजनेनवि

चार्ये कोवसरःप्रयोजनस्यलक्षणाविषयत्तापा

गर्भीकृतभंग्याहि विषयस्यप्रयोजनेनतत्प्रयो

जनंविषयःतत्प्रत्याययतयाविषयत्वेनविचार्यमा

णं तद्व्यतिरिक्तव्यापारांतरस्यविषयोभवितुम

र्हति उत्तरकालिकत्वात् तच्चव्यापारांतरंव्यंज

19

का॰प्र॰ नमेव पत्ताद्दर्शयिष्ये पयतिर्यक्कृत्ताद्दृष्टान्तमुखेन॰ उल्ला॰
सं॰ १९ नप्रकाशिता एवंचयत्कोश्चिफर्जितम् यच्चत्र २
योजनंतज्जत्साध्यं यच्चापाकादिफलभूतमो
दनादि लक्षणप्रयोजनेचयावदेत्वादि तस्या
र्थलक्षणात्साध्यत्वप्रतीतिरित्यादितत्सा॰ ध्य
साधनेनासिद्धिसाधनत्वात्प्रत्येयत्वेनच विषयत्व
स्यासमर्थनान्निसमर्थमेवेति नेह निरूपारित्व
यतोदनादेः पाकविषयत्वमुच्यतेतद्धि हेतुरूपत्वान्न
प्रतीतिगोचरत्वात् प्रतीतिगोचर [illegible] चेतः प्र
स्तुतमित्यलडुससमर्थ्यसमर्थनेन अनेनपा
वनत्वादिविशिष्टलक्षणमित्यंहूबयोनि च

न्व=

नन्वयप्रभवाऽनन्वयपर्यवसायिनीव लक्षणाऽन्या

घ्या अनन्वयतदाश्रयणास्यनिर्हेतुकत्वं स्यात्

एवं च मरव्याऽर्थबाधपर्यवसायित्वा अनन्वये

नसमुत्थापिता लक्षणा येनाविनान्वयघट

नं न स्यात्तदेव विषयीकरोति नातिरिक्तं किंचि

न्न काचिन्न द्रव्यं च तत्तटादिकं विनाऽगंगायां घोष

इत्यादौ नान्वयः तत्पावनत्वादिभिर्विना

इति तदेव लक्षणीयं न तु पावनत्वादि प्रयोज

नभूतामिति तत्र व्यंजनमेव साधकत्वमिति

ज्ञायते नैतानिन्द्रा प्रमाणानाम् इत्यतः ज्ञानेति

ज्ञानस्य भावाद्वयः प्राक् स्वेनामजैयपर्यमज्ञान

का॰ प्र॰ फलमाहुः वैशेषिकादयस्तु संवित्तिरूपं ज्ञातल्ध उल्ला॰
सं॰ २॰ मि शब्दस्य मुख्यो व्यापारोऽभिधा वाक्यार्थव्यापा २
रस्तात्पर्यम् तात्पर्य्यादनंपाद लक्षणीयपर्य्यायौ र व्यापा
मिति लक्षणीयव्यापारो लक्षणा व्यंजनाह्वयो
शब्दगतार्थगतश्च तत्रतावच्छब्दगतां प्रति
पादयितुमाह अनेकार्थस्येति अर्थद्वितिप्र
योजनं भवेच्छब्दस्य प्रयोजनत्वात् लिंगं चि
ह्नं मकरस्य कामाचिह्नत्वात् व्यक्तिः प्रतिपाद
कार्थव्यंजकम् स्त्रीपुंस्त्वादित्यपि युक्तवच्य
क्तिवचनश्रुतिवत् इत्युक्तादिपोत् अनेन संवाद
रूपयोः श्लोकयोर्मूलाकारिकात्वभ्रमं निरस्यति

अथ शंखचक्र इति विप्रयोगोपि विशेषो भवतीति कृत्
प्रसक्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य न ह्यत्र शंखादि
प्रसक्तिरस्ति हरिशब्दस्यानेकार्थत्वेपि शंखच
क्रयोः संयोगादसंयोगाच्च हरिशब्देनाच्युत ए
वोच्यते कपिरिति अत्र कोपलक्षणाद्विरूसमु
द्रस्याचेतनस्य कोपाभावात् यात इति इष्टक
रणानिष्टनिवारणादिरूपेणावक्तुर्विधः यातव
र्य इति अत्र पानरक्षणमुच्यते नह्यनेकप्रका
रं नत्र दापितामरखमपेक्ष्योपावित्नपात्साम्मुख्ये
नियम्यते इन्द्रः शक्र इति इन्द्रः शक्रः शक्तुः शातवि
तायस्यानिविग्रहः यौगिकोऽत्र शक्तु शब्दोऽटह

का·प्र· ते शातयिता शत्रुरिति इंद्रस्य शत्रुरिंद्रशत्रुरिति उक्ता-
सं·२१ तत्पुरुषः बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति बहुव्रीहौ पू २
र्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भवतीति इंद्रशब्दस्याद्युदा
त्तो भवति शेषो निपातः अंतस्याप्युदात्तत्वं विज्ञा
य बहुव्रीहिरर्थावसायः तत्पुरुषश्चेत् समासस्ये
ति सामान्यसूत्रेण अंतोदात्तत्वं शेषस्य निपातः
एवं स्वरं विज्ञाय तत्पुरुषार्थावसायः उदात्ताद्यपेक्ष
यैवमुच्यते स्वरमात्रं तु काव्येऽप्यस्ति मथ्नामि
कौरवशतमित्यादौ काकुस्वरेणार्थावगतिः वि
शेषप्रतीतिकारीति वेदे यथा विशेषप्रतीतिकृ
त् न तथा काव्ये वेद एव स्वरो दृश्यते न काव्ये

ध्वस्वरोविशेषप्रतीतिकृदिति यद्यपिचोदाहृतादि
काव्येनविशेषप्रतीतिमितितथापिकाकुस्वरो
विशेषप्रतीतिहेतुर्भवति मथ्नामि कौरवशतं
संगरेनकोपादिति स्वस्थाभवंतिमयिजीव
ति धार्तराष्ट्राइति चपूर्वपद्येकुतानावितदपरामृष्टको
दात्तादिनिरोधः काव्येकृतः भद्रइति भद्रः
कल्याणप्रकृतिः भद्राहस्तिनांवाशिष्टाजाति
श्च भद्रोमंद्रोमृगश्चैवसंकीर्णश्चेतिजातयः
चतस्रः किरणास्तासां भद्रोमुख्यएवयः
इति श्रीकाव्यप्रकाशसंकेतेद्वितीयउल्ला
सः २ अर्थेति वाच्यलक्ष्यव्यंजकानाम्यः

ते

का॰ प्र॰ परप्रतिपत्तये वाक्यमुच्चारयन्निः सवक्ताः काला उल्ला॰
सं॰ २२ देरिति आदिग्रहणाच्चेष्टादिपरिग्रहः आदि ३
ग्रहणात्र्दर्धकंपमयमुत्तरंददावित्यत्रसंज्ञाली
लापन्नं प्रमीलयदितीगितम् निर्वेदित्तानिः
श्वासितेनसोप्यकारोन्यत्रकारः काकुः स्त्रियो
विकारोयः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनिः वाक्य
वाच्यसहितोन्यसन्निधिः अइपिक्कुलमित्यव
काचिदविनीनीवृघूकृतपरउकृवसंयोगान्न
विशेषापह्नवेनाभिधयते तस्याश्चप्रमारणं
तरादिवगनइसतीतितनीवस्यनटस्यस्य
प्रातिभानुबोधकवैशिष्ट्यान्नोपरक्तापलापवं

गयप्रतीतिः ॐ त्विद्धामिति यथास्यवित्तविरहे
ॐ त्विद्धयादिमं धनेन तथास्त्वामपि परिभवतीति
तथाविध ध्वनीरूपवाक्यवैशिष्ट्याहूत्यानः
त्कौमकोपभागरूपस्य व्यंग्यस्य प्रतीतिः
तथाभूतामित्यत्र केशकेशी पांचालतनयां
द्रौपदीं कुरुष्विति प्रश्नमात्रेणाकाकौविप्ना
ताथामपि सिद्धत्येव तथा गुरुमयि खेद
भजतीति अत्र मयि खेदो न युक्तः कुरुषु
युक्त इति प्रतीयमानं ध्वनित्वयैव कल्पन्ते
प्रश्नमात्रेणापीतित्वामेवे पृच्छामि किं मयि
कोपं भजत्तीतिप्रश्नमात्रे ननु च वाक्यस्य क

२३

का॰ प्र॰ यथैवैतोदाहरणं अन्यत्रापिवाक्यस्यैवसामर्थ्यात उल्ला॰
सं॰ २३ न्यग्राकांक्षायोग्यतासन्निधिवशात्परस्परसंबंधान्वाशे २
होवावचमितिचेत सोपिसर्वत्राविद्यत इतिकोत्र॰
विशेषउच्यते वाक्यस्यमन्वितंप्रयोजकंच सर्वमात्र
वाक्यमुच्यते यथ्योत्रैव तदुक्ताहरिणाहंइति एवंच
नसर्वत्रातिप्रसंगः अन्येपैनेवेति अत्रतदान्याद्दृष्टिरि
दानीमित्तदैवेत्यैवं रूपवाक्यवाक्यैवैशिष्ट्यस्यव्यंजा॰
कत्वं उद्दिष्टमिति नचात्रवक्तृरूपयोगः नापिवाक्यप
दानांव्यंग्यप्रधानांकिंतुकदलीकुंजयोर्निर्जिवलो
कानिवारणानिकराभावप्रकाशनाध्यास्तरतस्यैवदृष्टे
दितिनकामोद्दीपकत्वाद्यतसामग्रीप्रकाशवशानीयो

देशदेशानुपदाच्यापर्यवैशिष्ट्यं तेन नाधिकार्यासंकेतः
स्थानं यान्त्यां रक्तार्थं प्रविशेति व्यज्यते नवाम्भवति वि
श्राम इति यद्यपि संध्यायांसव सरो भवत्येवेति विव
क्षितं तथापि न दृश्यमानं परस्य सद्भावानियं भवति
नवेत्युक्तम् अत्रचान्यस्त्तटस्थः परभृतयः अत्र प्र
च्छन्नकामुके क्वापि देशे समीपमागमिष्यति सरवी
प्रतीमागाप्यांव ठन्नीस्वैर विहारिणी विलोक्य तत्र
एव रमस्व तु ष्वोऽस्मिन्मस्मि इत्येव वाक्यवैशिष्ट्यात्संध्यासंके
त काल इति व्यंग्यमर्थं प्रत्येति उपपत्तिमिति अत्रा
प्रियागमनरूपप्रस्तावे वैशिष्ट्यादतिस्मरणां व्यंजनं
परस्परेति त्वामाद्द्वियमदंगमेव कृष्णामिति ध्वन्यते

का॰प्र॰ आनीतमिति गूढमागच्छेत्यनेन न कथितं चले इति स्व उल्लास
सं॰२४ रैत्तमिते सति निवारितामिति कालकलुषिते समये ३
आगतव्यसंकोचिते इति स्पष्टकमालिंगनं ध्वन्यते
नतु सर्वेषां प्रायशो ध्वनीनामिति द्वितीयव्यंजकत्वं
प्रदर्शितम् किमिदानीमयीत्याशंक्याह निराकां
क्षेति अस्य इति महमिति निपातश्चावयोरित्यत्रार्थे
ममेति तव्याख्यायमाने व्यंग्यस्याभिधेयत्वमेवस्या
त् अत्र वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यान्माशयिष्ट इति निषे
धरूपव्याच्याविधिरूपस्यानिधुवनाभ्युपगमरूपव्यं
ग्यस्य प्रतिभाजुषस्तदन्यस्य प्रतीतिः दिवसकामिह
त्ति सांप्रतं निधुवनान्तरायकारीकत्विति दिवसः न

स्मात्त्वलोकद्वयपरस्परंनिधावनाविनोदेनभिसौतिकाहनीय
इत्यर्थः रात्रावधिकस्मरावेशादंधघश्याध्याविभागानभि
ना ज्ञमांशयिष्ट इति किंतु सकलापियामिनीनिधावनविला
सेनातिवाहनीया एवमन्येपि द्विकभेदात्रिकभेद्दा
श्चस्वयमभ्यूह्याः तदेवं द्वितीयोल्लासे प्रयोजनस्य
व्यंग्यत्वसमर्थनेनाविवादितवाच्याख्यद्विप्रभेदध्व
नौ शब्दस्यादौ व्यंजकत्वं प्रतिपादितं तदनु विवक्षिता
न्यपर वाच्याख्यध्वनि भेदस्य संलक्ष्यक्रम व्यंग्यप्र
भेदे शब्दशक्तिमूलावलंबनेन शब्दस्य व्यंजकत्वा
मुक्तम् ततस्तृतीयोल्लासे संलक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदे श
क्तिमूलावनेनार्थस्य व्यंजकत्वं प्रकाशितम् इत्येतव
लंब

25

का॰ प्र॰ व्यंजकत्वनिर्णयोग्र प्रकृतात्कृतः केवलविवक्षितान्यप उल्लास
सं॰ २५ रवाच्यस्यासंलक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदस्य र्पस्याविभावादि २
रूपस्य व्यंजकत्वस्यानुक्तत्वादव्याप्तिव्यंजकत्वनिर्ण
यस्येतिचिंत्यमेतत् यदि परं व्यक्तिरेवमेत्यनंतरम्
चित्तवृत्तिविशेषस्य रसादेः प्रतिपन्नयाविभावा
द्यपि॰ दिभ्यएवव्यक्तिरर्थः रसाभ्युपेतिकारिकापठनीया
इतिश्रीकाव्यप्रकाशसंकेते तृतीयउल्लासः ३
धर्मिणि प्रदर्शित इतिययपि तद्दोषाविति सामा
न्येन इदमुक्तममिति विशेषेणधर्मोप्रदर्शितस्तथा
पियावदवांतरप्रभेदान प्रदर्शितास्तावत्तेन सम्य
क्प्रदर्शितोभवतीति तन्मुखेनतत्प्रदर्शनं क्रियते

तदाह अविवक्षितवाच्य इत्यादि अविवक्षितत्वं बाधि
तत्वात् एवं विवक्षितत्वमनाधितत्वात् तत्रेति ध्वनौ
वक्ष्यामीति वचनमात्रं प्रतिपाद्य एकस्यादानाभा
वात् वचनविशेष उपपद्यते तेन त्वया सामान्य विशे
षभावः संबंधः प्रयोजनं च वक्तुर्विनयप्रकाशनम्
यदा मयायदुच्यते तत्सर्वमुपदेशरूपं जानीहि आ
दिशब्देनात्मीयांमतिमित्यनेन प्रमाणा परिगृहीता
मतिर्लक्ष्यते सर्वो हि आत्मीयां मतिमादत्त इत्यनुपप
त्तिः सामान्यविशेषभावासंबंधः फलं मक्रकल्लवा
दिजयः आदायेति मूर्त्तधर्मस्यादानस्य मत्तावसंभवा
त्प्राप्तिमात्रं लक्ष्यते हेतुहेतुमद्भावः संबंधः गृहीताम

26

त्तिर्न परित्यज्यतेति व्यंग्यं उपहतमिति अत्र न ह्युपका उल्लास रित्वा उपकारित्वं युक्तमिति मुख्यार्थासंभवाद्विव ४ क्षितवाच्यं सदिदं वाक्यांशत्त्वमित्रत्वयोरत्यैव परीत्य संबंधादनुपकारित्वलक्षणायाः प्रासस्त्यार्थप्रतीतिरूपं प्रयोजनं व्यनक्ति अन्यपरं व्यंग्यतात्पर्येणाव्यवस्थितम् न तत्र स्वार्थात्यन्तगुणीभूतत्वं व्यंग्यन्यायेन वाच्योस्य स्वबाधितत्वं च क्वचिदत्यन्तमुपयुज्यमानत्वेनैवाप र्याप्तं भवति वैयर्थ्यतान्वयबाधात् पूर्वत्र वाच्य मर्थान्तरे संक्रमितं परिणामेन तत्र वाच्यस्यानुपपत्त्यभावादनुरूप्तधर्मस्वरूपतया लक्ष्यस्य प्रतीतिर्वेलायां न परित्यागः किन्तु तत्सहितस्य लक्ष्यस्य प्रती

त्तिः तत्त्वादप्रच्युतो धर्मोमिहिपरिणाममलक्षणाम् उक्ता-
र्थत्वनुपपद्यमानत्वा वाच्यस्यात्यंतं तिरस्कारः या-
स्मिन्नर्थान्तरे वाच्यं परिणतं तद्व्यंग्यभेदेन व्यप-
दिश्यते धर्मरूपलक्ष्ये व्यंग्यस्य न दृति प्रायेमात्रस्व-
भावत्वादित्युक्तम् गूढव्यंग्यप्राधान्ये इति एतद-
र्थमेव तत्र गूढमगूढं वेति प्रयोजनस्य पूर्वं व्यपेक्षा:
त्वा मास्मि वच्मीत्यत्र यं प्रतिवक्तुमसन्ध्यते प्रतिव-
तो व्यवस्त्वेव कथनीयामिति वच्मीति व्यर्थत्वा-
दनुपपद्यमानं उपदेशादिरूपतयेति उपदेश-
स्य लक्ष्यत्वेपि आविसंज्ञानपदार्थं घनं वाच्यग्रा-
सत्वात्स्वव्यतिरिक्ता तिप्रायवत्त्वाद्व्यंग्यत्व एवमप

27

वै

का॰प्र॰ कृतमित्यादौ उपकारैसौजन्य सुखितत्वादिभिर्यथापिप उल्लास
सं॰ २७ रीत्यादपकारदौर्जन्यदुःखितत्वादयो लक्ष्यंते तथा ४
पितेषामेव सातिशायप्रतिपादनाद्विशिनामेवव्यंग्य
त्वव्यवहारः वक्त्रादिवैशिष्ट्यादयश्चेह यथामुख्या
र्थबाधकास्तथाप्रागुपपादितम् अंसलक्ष्यस्येति
विभावादिप्रतीत्यविनाभाविनीरसादीनां प्रतीति
रिति तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावेनावस्थानात्
क्रमोवश्यंभावीसतुलाघवान्नप्रकाशपतेइत्यसंल
क्ष्यक्रमोव्यंग्यः रसभावेति भावशान्त्यादिरिति
रसस्यतदुपकल्पनानिरंतरायप्रतीतिचर्वणीयत्वमिति
प्रायाभावः अत्र तत्पदवाच्यविरोधांगांगिभावोरसस्यासं

भाविता तत्स्थायिगतत्वेन कैश्चिद्व्यवस्थापितो अक्र
प्रभृति रसादिरूपोऽसंलक्ष्यक्रमो व्यंग्योऽर्थो ध्वनिव्यव
हारप्रयोजकः अत एव ध्वनिकृता ध्वनेरात्मांगिभावेन
भासमानो व्यवस्थित इत्युक्तं रसनिष्पत्तिरिति अत्र
पक्षचतुष्टयमुदीर्यते उत्पत्तिपक्षः अनुमितिपक्षः
भावनापक्षः व्यक्तिपक्षश्चेति अत्राद्ये पक्षे सूत्रस्याय
मर्थः विभावस्य स्थायिन उत्पाद्योत्पादककार्यकारणभावलक्षणा
त्संबंधरूपाद्रसनिष्पत्तिः अनुभावानां स्थायिनो ज्ञाप्यज्ञा पि
ज्ञापकभावसंबंधरूपात्संयोगाद्रसनिष्पत्तिः व्यभिचाः
रिणां स्थायिना पोष्यपोषकभावसंबंधरूपात्संयोगाद्रस
निष्पत्तिः द्वितीये विभावादीनां गम्यगमकभावाद्रस

28

का॰प्र॰ निष्पत्तिः निष्पत्तिरत्रानुमितिः स्त्रीषु विभावादीनां उल्लास
सं॰२८ संयोगात्साधारणीकरणाद्रसनिष्पत्तिः निष्पत्ति ४
रत्रभोगः चतुर्थे विभावादीनां संयोगात्स्थायव्यंजका द्वं=
भावाद्रसनिष्पत्तिः निष्पत्तिरत्राभिव्यक्तिः निष्प
त्तिरिति लोल्लटमते कार्यकारणभावेनज्ञाप्यज्ञापक
भावेनपोष्यपोषकभावेनचयथाक्रमंविभावादि
भिःस्थायिनस्त्रिप्रकारः संबंधः संयोगः अतएव
निष्पत्तिरपित्रिविधैवात्रपदेव्याख्येयानत्रचानुका
र्येसंभवन्स्थायिभावः पुष्टतयास्थितोमुख्यतया
रसः अत्रपुष्टस्तुस्थायीनर्तकेतूपचारेणारसास्थितिरि
ति श्रीशंकुकमतेतु कारणाकार्यसहकारिणोलोके

गमकत्वेन प्रसिद्धानाटेऽकृत्रिमत्वेनव मत्कार हेतुत्वादलौ
किकविभावादिव्यपदेशभाजः स्त्रेति द्रष्टाः तैरेवस्व
संभविनोगम्यगमकभावलक्षणः संबंधः संयोगस्ततो
रसनिष्पत्तेः प्रत्ययस्तयावस्थितिः सावानुकर्तृविषया य
सामासिक संबंधिनीच उभयत्तोदत्तपदार्थत्वसि
तत्रा= चित्र वैतुरिकर्तव्यत्वेन प्रतीतेस्तोरससंविद्विषयः
रामत्वेनच प्रतीतिः काचित्सम्यक्सा चद्विधा रामः
एवायमित्यन्यरूपत्वव्यावृत्त्यापेका अयमेवराम
इत्यप्रत्यस्य तव्यावृत्त्याद्वितीया द्विविधापिचनेहास्थि
ता अवधारणात्वेन प्रतीतेः काचित्पुनर्मिथ्या य
त्ररामोयमिति उत्तरप्रतीतौ उत्तरकालिकोरामोयः

२९

का॰प्र॰ मितिबाधकाप्रत्ययोद्भवः सापि प्रकृते न स्थिता बाधक उल्लास

सं॰२९ प्रत्ययासंकेतनात् कश्चिद्दोलायमानो भयकोटि ४

संस्पर्शेन संशयप्रतिपत्तिस्वभावा संशयोपि द्विवि

धः रामोन्यो वेति विशेषसंशयः एकरामः स्याद्वा

नवेति सन्तो शयो द्वितीयः तत्राद्योत्ति स्थूलत्वेनासं-

भाव्यमानत्वान्नशंकितः द्वितीयस्तु संभाविनोपि प्र

संवेद्यत्वान्निराकृतः काचित्तु सादृश्यप्रतीतिर्यथा

रामसदृशोयमिति सापि सदृशवस्तुद्वयप्रतीति

पूर्विका भवति तदभावान्नेहास्ति एवं सम्यग्ज्ञ

प्त्यासंशयसादृश्यप्रतीत्यभावेपि रामोयमित्यव

च्छेदपरिहारे सा चित्ततरंगे प्रतीति चतुष्टयाभावेपि-

२९

न्तरसोऽयमिति वह्निवदस्थित्वा प्रतीतिरपह्नवनीयत्वाल्लोको
त्तरतामेव प्रकाशयति अत एव सामान्यरूपतया रसत्वे
नप्रतिपन्ने तु कर्तरि प्रतीतेर्विभावादिव्यपदेश्यैः कारणो
दिभिः कृत्रिमैरपि कृत्रिमत्वेनाप्रतीतैरविद्यमानोऽपि सा
माजिके रूपायवलाद्विद्यमानत्वेन संभाव्यमानः स्था
यीभावो रसः सचानुमीयमानः स्थायीसिद्धरूपसम्प
त्त्यादिवैलक्षण्येन साध्यमानतया नुमीयते अत
एव रसस्य रसनीयत्वात्सर्वथानेकप्रकारत्वात्तस्याव्य
पदेश्य इति भट्टनायकमतेन रसस्योत्पत्तिप्रतीत्य
भिव्यक्तिपदानुरूप्ययत्वा भोगपक्षः प्रतिपत्तः ततो
त्पत्तिवादिना लोल्लटेन विभावैरेवोत्पादि[illegible]कृता

30

का० =
अ० प्र०
सं० ३०

अनुभावव्यभिचारिणोः प्रत्यायकत्वेन पोषकत्वे उल्ला०
नचाभ्युपेयत्वात् प्रतीतिस्त्वनुमानरूपा श्रीशंकुकेनांगी ४
कृता० अभिव्यक्तिः पुनर्विद्यमानस्यैव स्थायिनो ध्वनिवादि
भिरभ्युपगता तत्रत्रयाणामपि पक्षाणामिदं साधार
णं दूषणम् स्वगतत्वेन तथाभावेन रसनीयं – परगत
त्वेन तटस्थोद्रसनीयत्वाभाव एव अभिव्यक्तिपक्षेपि
विषयार्जनतारतम्याद्यपि रसनीयत्वाभावः तत्पक्षान्तर
स्यकाभोगपतोगीकार्यः भोगश्चद्रागात्स्वानिर्वृत्ति
पर्यवसायीत्र ननादिविलक्षणः तेषु देशकालाकारा
रानियमेन प्रवृत्तेरूपकरूपणाकाराकांतत्वात् अस्य
रत्यादिलक्षणत्वेनालौकिकत्वादुक्तादोषातिक्रमात्
३०

तथाहि काव्यात्मनः शब्दस्य त्र्यंशो व्यापारः अभिधाभा-
वकत्वभोगकृत्वाख्यः तत्राभिधा निरन्तरसान्तरार्थनिष्ठ-
त्वेन मुख्यामुख्यभेदेन द्विविधः शब्दव्यापारः सशास्त्रेऽपि
ह्यनयोरपि यथाक्रमं शब्दार्थप्राधान्येन प्रभुमित्रसंमित-
योः साधारणः अंशद्वयं तु काव्यनान्ययोरेव उभयत्रा-
पि व्यापारप्राधान्याज्जायासम्मितत्वेन व्यवस्थितेः
तत्र भावकत्वं सीताप्रभृतिविभावादीनां यत्राप्यसंभवः
अ तथ्यभवज्ञानं साधारण्यापादनार्थम् तत्र काव्ये
गुणालंकारवत्त्वादोषपरिहाराच्च संभवति नाट्ये च
तथाप्रकाराभिनययोगात् सामग्रीवैचित्र्यात् द्विपदार्था-
नां वैचित्र्यलाभः तथाप्यारजोनि[illegible]पृथसत्त्विकर्षेण
भे भे

का·प्र· चंद्रकांतोपल स्य द्रव्यत्वोत्पाद: एवंकाव्यनाट्ययो: उल्ला·
सं·११ सामग्रीवैशिष्ट्येन साधारणीकरणं नामभावकत्व ४
व्यापार: साधारणीकृतेषु विभावादिसाधारण्येनैव
विषयीकृतस्य स्थायिन: सहृदयचर्वणाविषयका
रित्वं नामभोगवत्वं पार्यवसानिकव्यापार: ततएवसहृद
यरंजनाज्ञायासमितत्वं भोगस्य परानंदात्मायोगिरात
ब्रह्मास्वादसन्निकृष्ट इत्यास्तामेतत् २ ध्वनिदर्शना
नुसारिणआचार्यश्रीमदभिनवगुप्तस्यमतेकाव्योरसे
विभावादयोव्यंजका:व्यंग्यव्यंजकभावलक्षणाश्चसं
बंध: सूत्रेसंयोगशब्देनोक्त: ततोरसस्यनिष्पत्तिरभि
व्यक्तिरित्यर्थ: सचरस: सामाजिकानां तानुकार्येना

तुकर्तरि सामाजिकानां निष्ठचमत्कारप्रसंगात् तेषामेव
चास्ति लोकोत्तरश्चमत्कारः नानुकार्यस्य लौकिकपरिमि
तसांतरायचित्तवृत्त्याक्रांतत्वात् नानुकर्त्तुस्तस्य तथावि
धवितवृत्ति शून्यस्य निष्ठ योजनतो चमत्कारपारमित्वा
पात्ताच्च कारणाकारणात्वादिपरिहारेणेति तत्र कारणा
दीनामेव लोकोत्तरसाधारणीकरणाव्यापारवत्वाल्लोको
त्तरविभावादिव्यपदेशः तस्मात्साधारणये चस्थायिरू
पस्य प्रमेयस्य साधारणया प्रमातरपि तत्तच्चनविभावा
दि साधारणयेनवासमुद्रोल्लंघनादिदोषापत्तिः प्रमा
तृपारमित्वापातात् यस्य समुद्रोल्लंघनादिसंभवत्ति
तदभेदेनस्वात्मनः प्रतीतिः प्रमेयसाधारणपत्वयंदो

साधारणं पं. ८

का० प्र० यदेकान्तपतनांगीक्रियते इति निस्तुयं व्यंजनदर्शनमत उल्लास
सं० ३२ ख्याहि निर्वासनस्य रसचर्वणा नास्ति श्रोत्रियजरन्मी ४
मांसकादयो हि नाट्यमंडपान्तः प्रविष्टा अपि मत्का
राभावात्कीलप्राया एव प्रशान्तब्रह्मचारि प्रभृतयश्च
श्च शृंगाररसास्वादैर्बहिरंगाः गाढरागगारां च पांत
रसचर्वणाभिज्ञत्वं श्रेनन्भूतशोकस्य धनिकरणा
स्वादावसरे पाषाणप्रख्यात्वं साचानादिकालानाव
सनास्थायिभूतैव विभावादिवशाद्रसत्वमापद्यते
न व्यभिचारिभूता तां त्विकल्पाद्रसप्राप्तस्यविभावा
दिभिर्व्यंजनादेकस्थायिनो रसत्व व्यंग्यव्यंजकभावो
हि तेषां संबंधः तथाहि द्विविधमिहसंक्षेपेणावं

जनं एकं तावत्कारणो सूक्ष्मरूपतया व्यवस्थितस्य स्थूलरू
पत्वं लीरावस्थायां श्रान्त्यवस्थस्योत्तरद्वधिरूपत्वं एतच्च
प्रतीत्यनपेक्षात्वापि केवलवस्तुसम्भवे तमेव व्यंजनं द्वितीयं
तूपायप्रतीतिसाहित्येनैव घटप्रतीतेः प्रदीपस्यव्यंज
कत्वात् तदुक्तं स्वच्छा नेनान्य धीर्हेतुः सिद्धेर्ये व्यंजको
मतः यथादीपोऽन्यथाभावोकोपि श्राघोस्य कारकादि
तितन्त्रेहेरस्तस्य विभावादीनां च द्वितीयो व्यंग्यव्यंजक
प्रकारस्त्वाश्रीयते पानकरसादिन्यायेन विभावादि
प्रतीतिसाहित्येन रसप्रतीतेः अतएव ध्वनिकृतारसा
द्याश्रयेणा संलक्ष्यक्रमव्यंजकत्वमुक्तम् प्रदीपघट
दिदृष्टान्त श्च व्यंजने प्रदर्शितः संलक्ष्यक्रमव्यंग्यादो।

३३

का॰ प्र॰ कथं व्यंगयत्वमितिचेत् तत्रापि व्यंजक प्रतीति पुरस्स उल्लास
सं॰ ३३ रत्वेन व्यंगय प्रतीतेः क्रमवत्वेपि व्यंगय प्रतीति कालेना ४
व व्यंजक प्रतीते रस्ति सह भाव इति प्रदीप घट न्याये
नास्त्यत एव व्यंगय व्यंजकाभावः तत्राहि पूर्वं केवल
व्यंजक प्रतीतिः पश्चात् व्यंजक सहित व्यंगय प्रतीति
रितीयामेव पूर्वकाद्विशेषः वास वस्त्र क्रम उभयत्रा
प्याप्ति केवल पूर्वत्रोत्पल पत्र शत व्यत्ति भेद न्यायेन
न संलक्ष्यते उत्तर त्रत संलक्ष्यत एव संलक्ष्यापि
व्यंगय प्रतीतिकाले नावच्छिन्न व्यंजक प्रतीति रस्तीत्येता
वता प्रदीप घट दृष्टांतो प्रापि न संगच्छते तदुक्तम्
ध्वनिकृतैव न हि व्यंगये प्रतीयमाने वाच्ये बुद्धि दूरे

भवति एवमेव चैतत् व्यंग्यप्रतीतौ हि व्यंजकप्रतीति
रुपयुक्तान व्यंजकप्रतीतौ व्यंग्यप्रतीतिः घटप्रदीप
ती= वदेवप्रदीपप्रतीते केवलायाअपिभावात् नैतत्तत्र
सक्तानुप्रसक्तमालां प्रकृतं तु विभावादिभिर्व्यज्यते
रसइतिसुव्यवस्थितमेव एवंच व्यवस्थिते रसस्यका
र्यत्वंज्ञाप्यत्वंभोगत्वं परामृष्टंभवति तथाहिकार्यस्यस्व
वरूपेणभवति कारणाभावेप्रसंगात् घटवत्तय
त्कालंमर्दनंतत्कालंमर्दनंसुखमिति न्यायेनकार्य
कत्वेपिकारणस्यभावइतिचेन्नैतत् मर्दनस्यस्पर्श
रूपत्वात्स्पर्शसंवेदनसमयेऽतःस्पर्शव्याविशेषणभा
वत्वाच्च सुखस्य नहिसुखंनामान्यत्किंचिदनेनः

स्पर्शव्यविशेषात् ततोमर्द्दनंस्पर्शः नत्सहभावाचांतः
स्पर्शव्यविशेषः नदेवचस्तुरवइति नास्तिपौर्वापर्य इहतु
कार्यत्वाद्देवोत्तरकालिकत्वात्सस्येतिविभावैःसहभावोन
स्यात् अस्तित्वेनस्मान्नकार्योरसः किंचकार्यं वनियमेनर
कारणज्ञानमपेक्षते इहतुनियमेनविभावादिविज्ञानपो
द्वारसप्रतीतिरितिकार्यत्वंविहायकिमन्यदवशिष्यते
कृतेव्यंग्यत्वात् प्रत्येयंतर्हि स्यात्तैनेनत् सिद्धस्यप्रती
तिर्भवतिनचरसः पूर्वसिद्धःप्रतीत्याविशिष्टस्यैवरसस
त्वात् अनतश्चनरसःप्रतीयते अपितुप्रतीयमानएवर
सः अतएवसिद्धत्वाभावात्सारसस्यप्रतीतिश्चर्वणापरा
ह्वावाच्या एवंतर्हिचर्वणीयत्वात् भोग्यत्वंस्यात् ए

तदपिनास्ति भोग्यत्वं हि भोग्यविषयत्वं भोग्यस्य च किं वस्तु मेव वृत्तः
किंचित् उतास्वित्प्रतिपत्तृवृत्तं न तावद्वस्तुवृत्तम् प्रती
द= त्यपेदम्पस्यनीलादित्यायेन वस्तुस्वभाववत्त्येव तस्याभा
वात् प्रतिपत्तृवृत्तं चेत् प्रतिपत्तुरपि किमिच्छाद्वेषादि
न्यायेन नैषाम प्रतीत्यात्मत्वे जडत्वापत्त्या रस्तु वृत्त्या
विशेषात् प्रतीत्यात्माचेत् प्रतीति विषयस्तर्हि भो
गः सच प्रत्येयनिष्ठः प्रत्ययश्चरत्यादिः सचानियमे
नविभावादिप्रतीतिसापेक्षः प्रतीयते एवं च यावत्प्रती
तिविषयाएव विभावादयो रत्यादि प्रतीति हेतवस्ता
वत् स्वज्ञानेनान्यथा हेतुरित्यादि हठेनायातं व्यंजक
त्वं तत्र तत्र व्यंग्यो रसो व्यंजका विभावादयः इति

35

का॰ प्र॰ स्वव्यवस्थितं केवलं व्यंग्यव्यंजकयोर्देशकालसंबंधा उल्लास
सं॰ ३५ वच्छेदाभावाद्धृदयसंवादपर्यवसायि सा धारणीयेनतयद्यो ४
कोत्तरं त्वंतद्दूषणानद्दूषणामितिनावद्गुसरूपां स्तिक्रा
तितम् इदानीं ग्रंथ्योविक्षिप्यते नातिचेदिति चेत्वृब
स्य नत्वक्ष्यतेऽइति नप्याचोक्तम् प्रतिभातिनसंदेहो
नतत्त्वंनविपर्ययः धारसावयमित्यस्मिवायमित्यापि
विरुद्धवुद्ध्यसंभेदादविवेचितविप्लवः भृकुप्पापर्यन्त
युज्येतस्फुरन्ननुभवः कयाइतिसेयममांगेषितिस्रो
कथ्यं क्रमेणालंवनोद्दीपनविभावद्वयोदाहरणापर्यं ६
तस्यहिकाव्यवलादेवप्रतीतेः शिष्याभ्यासादृत्ति
केनासन्नपातायत्नभवप्रकाशतेक्रमभ्यासप्रवृत्तिरिति म

३५

भ्यासेन प्रवर्तितं यद्व्यभिचारिणामेव स्वकार्यमनुभाव-
त्वद्वरणं तत्प्रकाशनेनाचित्तवृत्तिविशेषेण व्यभिचारिणो
प्रकटनं अथवा शिष्ययोपदेशेन योभ्यासः पौनःपु
न्येन घटनीति त्वेनानिवर्तित्वं संपादितं यत्स्वकार्यकृत्रिम
निजानुभावार्जनं तत्प्रकटनेन विभावाद्योगमका रसो
गम्यः भावयति इष्टो भावकव्यापारो भावनाभाव्यभवनस
मर्थ्यो व्यापारो भावसंयोजनाव्यंगपरसंवित्तिगोचरः आ
स्वादनात्मानुभावो रसः काव्यार्थ उच्यते विभाव्यन्ते
भावादिभिरिति विभावाः यदाह भरतः बहवोर्था विभा
व्यन्ते वागंगाभिनयाश्रिताः अनेन यस्मात्तेनासौ विभाव
इति संज्ञितः अनुभावयंति तांस्तान् भावान् अंगसत्वाभि

36

का॰प्र॰ नयेति त्वनुभावाः तदस्य च एतेनानुमितिपक्षो दूष्यते उल्लास
सं॰ ३६ वदन्यस्मारणाभिव्यक्तिपक्षश्च नाभ्युपगतत्वेनेति सत्वो
द्रेकेति सत्वाख्यगुणोद्रेकेन प्रकाशानन्दमयी या
संवित्तिस्तत्र विश्रान्तिः संविदन्तरोन्मुख्यभावः सा
त्वैर्हि सत्वस्य प्रीतिशब्दवाच्यानन्दरूपत्व प्रकाश
प्रयोजनत्वं चोक्तं प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाश
वृ= प्रवृत्तिनियमार्थाः इति ग्रन्थेन तत्त्वमन्ते उदीरोयेन सर्व
गुणेन प्रकाशानन्दात्मिकायाः संवित्तेर्या विश्रान्तिर्यो
गिनां विगलितवेद्यान्तरत्वेनावस्थितिस्तस्यास्तद्वसन
त्वं यस्य भोगस्येति तत्त्वमेव सत्त्वं साधारणीकृत
विभावादयो भावकत्वव्यापारेणायेन भुज्यन्ते सब्जापात्रे

भेद्य: समाधानवस्थाचल्येन योगेन भुज्यंत इत्ति तान्यर्था
-कारणादिभिरिति आदिना कटाक्षभ्रूभुज्यस्वोपप्रभृ
तिभिरनुभावैरिति वेदादिभिश्च व्यभिचारिभि: स्थापि
वक्तृतिरत्यादे: अभ्यासपाटवतामिति अभ्यास: पौ
रन: पुनत्येनानुशीलनं पाटवं प्रज्ञाप्रकर्ष: तान्येव
नुर्विधाभिनयमहिम्नाकाव्ये चकुरणालंकारमहिम्ना
लौकिकविभावादिव्यपदेश्ये: अयं व्यपदेशोऽनिमि
त्तनिरपेक्षो न भवतीत्याह: विभावनादिव्यापारवत्वा
दिति यस्य विभावादिशब्देन व्यवह्रियंते तेदेवसंबंधि
त्वाकारतत्परिहाराय निश्चयपरामर्शप्रयोजनकारणादी
नि प्रतीयंतेऽहं हमेवेति एतेइति विभावादय: अ
त्वा

37

का॰ प्र॰ नवसाध्यात् अनिश्चयात् वासनात्मतयेति १ उल्लास
सं॰ ३७ त्याद्यनुभवेनया वासनासंस्कारः तदात्मतयात ४
भिव्यक्तित्वेवस्थितइतियावत् साधारणोपायेे
ति साधारणाइपाया:साधारणयेतप्रतीतौ वि
भावादय:तत्कालेविभावाद्यनुभवकाले उन्मि
षितः स्फुरितः अपरिमितभावेनप्रसात्त्रेति स्वग
तत्वेनरतिप्रतीतौकामित्वंपरगतत्वेनद्वेषादितात
स्थ्यवाद्यदासिवसाधारणप्रतीतौतातस्थ्यमेवतरस
नीयत्वंरसनीयत्वेस्वत्वनियतनिष्ठत्वेकामित्वं
तस्मात्सर्वप्रमातसाधारणोरसनीयः सर्वप्रमातृत्वाव
लंबनेनैवरस्यते अत्तएवनाटकमंडपांतःप्रविष्टाः

४०

सर्वेलक्षणसंघातलक्षणा जो भवंतीत्युच्यते संवादभेञ्जीति सा-
धारणेनेतस्य विशेषणांस्वाकारइवेति सामाजिकप्रमा
तृस्वरूपं अभिन्नोऽपीति संवित्तादात्म्यापन्न गोचरीक्रि-
यन्तिरत्यादिभिः परस्परवैलक्षण्येनो द्दकस्य द्वानात्
विभावादिर्जीवितेनेति व्यंजकपरित्यागेनहि व्यंगयस्या
प्रतिभासनात् कारकेति कारकत्वं प्रदइव घट
स्य व्यवहाविव धूमस्य ज्ञापकत्वं तद्वर्जनेऽप्यन्यादिति
यद्विलक्षणा व्यंजकरूपं कार्योऽप्युच्यतामिति प्रो
ष्टत्वेन पूर्वप्रतिष्ठापितमार्गयोजनालौकिकेति लौ
किका वैप्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि स्फुटत्वयो
गीति संविदंतरेऽन्तरव्यवहविप्रान्तिमापद्यमान
ति=

38

रांथः

का॰ प्र॰ संवेदनस्यात्र स्फुटत्वेनविभ्रांत्या एतद्वैलक्षण्यंपरिमित उल्ला॰
सं॰ ३८ योगिनांभिन्नसंतानांज्ञानानितटस्थ्येनवस्तुवश ६
मयन्ति एतस्यतुविषयावेशेनप्रवृत्तिः अपरिमित
योगिनांशांतब्रह्मसाक्षात्कारिणां संवेदनानि शांत
त्वादेद्योपरागशून्यत्वेनस्वात्ममात्रपर्यवसितानि
इदंतुरसस्वभावंवैद्ययुक्तमेव अतएव सर्वविलक्ष
णावाह्यलोकोत्तररसस्यसंवेदनं ननुसंवेदनगोचर
इत्युक्तम् संवेदनंहि ज्ञानं तच्चद्विविधं वालमूकादि
विज्ञानसदृशम् प्रथमं सहजं निर्विकल्पिके विक
ल्पकनामजात्यादियोजनेत्यनयोर्मध्यात् केन
स्वसंवेद्यताहतन्नाहएकंचेति तस्यरसस्यस्वसंवेदन
सं ३८

सिद्धत्वादिति स्वात्मन्यविकल्पिका विकल्पिकाः

न्युक्तत्वात् उभयात्मकत्वं स्वसंवेदनसार विम

र्शमयत्वेन विभावादीनां मिलितानां किं सर्वं व्यंज

कत्वमुच्यते अन्यतरस्य व्यंजकत्वमुच्यते नामित्य

तआह व्याघ्रादय इति मिलिता इति द्वंद्व निर्दिष्टाः

यत्र प्रयोगे केवलानां निर्दिष्टास्तत्रासाधारणत्वेना

न्यतमद्वयोपेतानामेवारणामेव व्यंजकत्वं तत्रैवोदा

हरणं त्रयस्त नन्वविभावादीनां केवलानामपि

व्यंजकत्वं मास्ति नत्वकथं सर्वेमिलितानामेव व्यं

जकत्वमित्याह. वियादित्यादि. प्रकरणानिपर्व इति

विषयसप्तमी अवसरप्रदीतिपरमहिम्नाकटाक्षभजा

39

का॰प्र॰ द्वैपायनेनुभाववर्णनमुग्धपदार्थेनव्यभिचारवर्गस्यादित्यध्वने उल्लास
स॰ ३९ श्रृंगस्नानत्वादेरनुभावस्यानुकृत्याकंपमपीतिपद ४
र्थितोभिलाषचिंतौत्सुक्यादिर्व्यभिचारिवर्गोविभा
वश्च नायिकारूपः दूरादितिपदार्थितः सहसाश्र
मारणादिरूपोनभवः प्रेयसीतिविभावश्चप्रकाश्यते
पूर्वोदाहरणमित्यत्रआलोकनव्याप्यारूढवरणश्च
द्रः श्रृंगाधारणात्वमतिशयेनरम्यत्वं श्लिष्टोनाऽर
माइति भरतपाठानसारेण शान्तस्तुनवमोरसो
ज्ञापयिष्यते परस्परावलोकनेति संभोगस्यक्र
मरणादिसिद्धयानावस्थानिदर्शिताः शून्यंवासगृह
मित्यत्र बालेतिनिर्दिष्टायाः नायिकायाऽविवेको

३९

त्ति निर्दिष्टस्तालंबविभावः एवंप्रियस्यापिबालाऽऽलंब
वनाविभावः परस्पराधिष्ठानत्वाच्छृंगारस्य उद्दीप
नविभावस्तुष्प्रन्यंवासगृहं शायनंच नायिकाग
तत्वेनानुभावोवि— कनादीनिचुंबनपर्यंतानि
पुलकालोकनंतुव्यभिचारिभावस्तत्रापिलज्जायाः
स्त्विभावाः नायकगतत्वेन व्याजनिद्राप्रयाणपु
लकोद्गमश्चसात्विकः परिचुंबनंचानुभावो व्यभि
चारिभावश्चविलोकनेन शंका उत्थापनेनचय
-- तस्य शनैर्भावेनत्रासः निर्वर्णेन हर्षः परिचुंबने
नौत्सुक्यमालोकनेनलज्जाख्यातिर्दिष्टः नायकग
तत्वेनचव्याजनिद्राप्रायस्य धृतिराकारस्योपनह्

40

का॰ प्र॰ वमवहित्वंच चिरं परिंभुवनैनौत्सुक्यं हर्षश्च व्यभि उल्लास
सं॰ ५॰ चारिभावः प्रतिपादितः एवंच विभावानुभाव व्यभि ५
चारि बलात्संयोगशृंगाराभिव्यक्तिं नसुकुरवीत्य
नेन लज्जातिशयेनानीवव्याकुलीभूता येनमु
खानमतेपि नस्वातंत्र्यमिति व्यज्यते यत्पुरितु
दि पृथग्प्रियेति प्रतीतिर्हिशेनासो विश्लिष्टप्रि
योऽभूदिति व्यज्यते चिरमित्यनेनाशिथिलकचग्र
हतावरूद्वृत्तायावस्थापगमसंभोगांगीकारश्चव भ
ति नायिकारब्धशृंगारे उद्दाहरणमेतत् शनैरि
त्यनेन निष्पसंधानितोरुसैन्दोऽभभीरुताव्यज्यते
निश्चव्याजमित्यनेनानुरागनत्यषश्च स्वयमेव

८:

कुंवताद्दिकं विधास्यतीति जिद्योतनव्यक्तिः विश्रब्धमित्यविस्र
ब्धकारितं लज्जाक्रियापेतया संपादनकर्तृत्वाद्धि
लोकयेति त्यक्तदुष्टः लज्जा नग्नेति मंतरंगीनडाएग
जर्ध्वत्वे नामनेवालाया कर्तृत्वं अत्रोभयाधिष्ठाने
त्वेरत्ते नायिकायाः प्रयोजकत्वं मुहृतं त्वं मुग्धाली दा
निजनायिकस्य वीडिकया प्रप्यनाति सास्मिन्नाये ग्र
यं सखीनायिका सैवनेत्रोत्सवः अत्र मुग्धाक्षीप्रियत
मश्चपरस्परमालंबनविभावौ उद्दीपनविभावस्तु धाष्ट्या
तदाक्षिप्तं च वासगृहं मध्यालीनिर्गमनेन पारं प्रापि
तः अनुभावो वीटिकास्पर्शः व्यभिचारिभावस्तु लज्जा
मुग्धालीनिचात्मकरूपः स्तुत्या रव्योरतिभावः कपि

41

का॰प्र॰ तः एवंविधस्य स्थापितत्वा भावात्मारि शेषतोऽभिप्रि उल्लास
सं॰४१ चारित्वं नद्धीटिकास्पर्शनेनोत्कण्ठवचचपलता वे॰ ४
गानां स्वीकारः प्रेमार्द्र रत्याद्यनुवादेनपरिचया
उज्ज्वलरागोद्दयौ वेतुरितितिविधे ध्येयंमुग्धहशोऽमा
लम्बाः आशांसाद्दृष्ट्वा अत्रमाधवस्यमालतीआलं
बनंविभावः वसंतोद्यानादिभिः प्रवंधन उद्दीपन
विभावः का— द्विवाविकोऽनुभावः एतैरत्राभिलाष
विप्रलंभसंभोगोवाज्यते अन्यत्रप्रजतीति अत्रावर
होत्कंठिताया अनागतोनायक आलंबनविभावः
अंतःपुरादिपद् निरू मुद्दीपनं विवर्तताद्यांगिकोऽनुभा
वः अन्यत्रप्रजतीति शंकोत्सुक्य अन्यमानसे

४१

विंताव स्थितत्वेनव्यभिचारिभावः एतैरत्राविरहवि
प्रलंवः लयस्तन्मयत्वं । प्रांतेमा१रं सरव्युर्भी
वस्सरव्यं मैनोपदेशः जीवितं प्रिय कृत्यामंत्रेणाप
दहयं प्रियेति तस्त्र हृद्विशेषत्वाप्रियसरवैरित्यत्र
विशेषणं नवाच्यं सलीकेति विपर्ययेण । रिख
नमली केतिः शुकाः पाठनीयाः शारिकाः मोज
नीया चकोराः चंद्रिकापानायमोचनीयाः इत्येवंरूपः
स्नेहः प्रेमेत देव भुवनादिना प्रकटतानीतं प्रणायवे
वत्वा शालिरव्येति तत्र शापविप्रलंभो गुह्यकस्यत्यामि
ति निर्दिष्टस्त्रालंबनविभावः मेघादयादिरुद्दीपनः
विभावः चित्रलेखनवाष्पप्रादनुभावः स्मृतिर्व्यभिचा

42

का॰प्र॰ रिभावः एतैरत्र शापविप्रलंभोऽभिव्यज्यते अकंच्येति उदा॰
सं॰४२ अत्रालंबनरूपो विभावो विस्तरशाय्यौ उद्दीपनरूप ४
स्तत्र — रहोनादिः अनुभावः कपोलस्पंदनहृष्टिसे
कोचादयः व्यभिचारिणोऽवहित्थादयोऽनुक्ता अत्र
व्यूह्याः हामात्यरिति अंगो भुक्तवह उद्दीपनं रोद
नपरिदेवते अनुभावः तदादिवानिर्वेदग्लानि वि
न्तादैन्याद्यावभिचारिणः एभि रत्र कारुण्यरसाभि
व्यक्तिः स्पष्टं निम्नोन्नते मरणामदीर्घकालप्रत्या
पत्तिरिति केचित् मङ्॰ प्राणात्ययो इतिधातविर्यवि
चाराद्विलम्बराशारा करणादीमीत्यन्ये कृतमिति
अश्वत्थामभगतः क्रोधः स्थायिभावः तत्र गुरुपातकः

मालंबनं उद्धतत्वमुद्दीपनं अनुभावो उरुस्कन्दो मांसे
द्दिग्वलिकरणं प्रतिज्ञा आवेगामर्षच पलत्तोग्र्यप्राद
यस्तु व्यभिचारित्वात्तेन दनुभावगम्या: नैरत्र रौद्र
सोभिमन्यते कार्यारंभेषुसंरंभ: स्थैर्यउत्साहउच्य
ते तत्प्रकृतिकोवीर: तद्यथा सौमित्रेयत्ति मात्
संबंधेनैव निर्वीर्यत्वं अत्रवीररसेमे नादमत उत्सा ह
ह: स्थायिभाव: अत्र रामभद्र आलंबनेजलनियम
नमुद्दीपनं वानरलक्ष्मणत्यागेन रामान्वेषणमनु
भाव: तत्रतितिक्षा धृति गर्वौत्सुक्यादयोव्यभिचारिणा
ः ग्रीवाभंगेति: अत्रभयानकरसमृगगतंभयं
स्थायिभाव: अयंतु — न्नाधिष्ठित: स्पंदनत्रालंब

43

का॰ प्र॰ नं तदीयमनुपत्तनंशस्या ततोऽनुरब्धं चोद्दीपनं ग्री॰ उल्लास
सं॰ ४३ वामंगहृष्टियात्रा — प्रेक्षाविशेषाश्चानुभावाः त ४
दातिग्रास्तु शंकात्रासप्रमादश्चाव्यभिचारिणः ए
षामेवभयजनकरसव्यंजकेन उत्क्रांत्येति अत्रवी
भत्सेऽनुगुप्तामानाधिष्ठानाञ्ज्ञगुप्तास्थायीवदवि
मान श्मशान मालंबनविभावः प्रेतकर्त्तकहठनुत्क
ही नादीनुद्दीपनविभावः तदातिग्राश्चानुभावा मुरववि
कूननासिकासंकोचनादयः व्याभिचारित ग्लानिमोह
चित्र व्याधितयः चित्रमिति अत्राद्भुतेविस्मयः स्थायी ५
न अपवार्थमानोलोकोत्तरः पुरुषआलंबनं तद्गीयंचा
निर्विकारित्वादि उद्दीपनंस्तुतिरनुभावः एवं तयनं

विस्तारादिमेवप्रेक्षणारोमांचाद्ययोपि सामर्थ्याद्दवसी
यन्ते व्यभिचारिरोमोहर्षोत्कण्ठकयादयः व्यभिचारि
त्वेपीति व्यभिचारित्वादप्राधान्येपि पूर्वनिर्देशः
स्यान्यप्रतिपादनेन स्याभिव्यसूचनात् रतिर्देवादी
ति रतिग्रहणमुपलक्षणत्वेनव्याख्येयं धिक्लाउ
जेक्कुरुपति धिवाजावक्त्रं त्रुमित्यादौ जुगुप्सादीनाम
पिस्थावलोपलंभात् नोहिलिंदात्मकजुगुप्साबीभ
त्सानां भजते इत्यम् प्रोत्साधिष्ठानायास्तस्यानत्याया
वात् तात्त्विकोहिरसशब्दः स्तुतकंप्राक् स्तुमः कमि
ति केचित्तु वक्तृव्यापारोपादानमात्रं किन्त्वेकरूपक
मनिष्टम् यदि त्वेतदेकविषयस्यानुकूदेवकर्म्म

का॰ प्र॰ निर्देशं कुर्यात् यथ्य गय सिन्धालिंग्य यासि व्यार्यसि उल्ला॰
सं॰ ४४ चेन्निःश्वकर्मि निर्देशान्नुकामुकभेदप्रतीतिः किंचस्तु ४
मइत्यादौ स्तन्यादेः शाब्देनवृत्तेन सत्यापिप्राधान्ये
वस्तुतो विनायं नरसो से इन्या इत्यादिं प्रति गुणत्व
मेव कामिनीव्यापारस्यैव वर्णनीयत्वेनाभिप्रेतत्वात् ए
वं च यत्कुणास्तत्वं स्तुतिपरत्वे नास्यतं तन्त्वाक्कुदेवके
नाचिरप्रकाशरसोपादाय बहुव्यापारोपादानं क
र्त्तव्यं स्यात् एषु गुणादानान्नु स्तोतव्यभेदः प्र
तीयन्ते इति रसाभावस्योदाहरणमुक्तमेव विप्र
वैलक्षितानैव वर्त्तते कोपस्येति कोपाख्यस्य भावस्य
शान्तिरित्यनुषज्यते इत्तरवेति प्रार्थनापराङ्मुख

साभूदित्यर्थः औत्सुकस्येति उद्वय इत्यनुबन्ध
ने आमालयत् अंतर्मुखीकुर्वन् आवेग हर्षयोरि
ति पूर्वार्धे आवेगः उत्तरार्धे हर्षः तयोः संधिः
अन्यमतं यथाक्रममवस्थाद्वयास्थितयोः आवेग
हर्षयोः भावस्य शान्त्युदयावुक्तौ स्थितिस्तु मध्य
मावस्था कस्मान्नोक्ता इत्युक्तम् भावस्थितिरि
त्येति भावसत्तायाः स्थितिरूपत्वात् भावग्रहणे
नोक्तत्वात् भावोदाहरणे नैव स्थित्युदाहरण
मप्युक्तमेव यथोदाहृते औत्सुक— गतेत्यादौ ननु र
सांगभूतानां भावशान्त्यादीनां ध्वनित्वं न युज्यत
इत्यत आह रसवीरसेपीति किन्त्वपरमतं ननु तेनरो

का॰प्र॰ द्वाहरणो भुरसस्संज्ञावात्कथंभावा वस्थ्योद्वाहरसात्त्वमित्या उल्ला
सं॰ ४५ ह मुख्येरसइति इदानींरसोद्वाहरणोभुशृङ्गारपर्यन्तत्वे ५
45 कं विभावानुभावाव्यभिचारियोजनाक्रियते साचोक्तैव
मूलंत्यवासगृहमिति यथापिनिद्राव्यभिचारिभावः
तथापितस्याश्चित्तवृत्तिविशेषत्वेनव्यभिचारिभा
वः स्यात्तस्यचात्रव्याजप्रत्यनयावस्तुवृत्तेनभावा
न्नवास्तवंव्यभिचारित्वमिति व्याजेनतदभ्युपगम
स्यानुभावकत्वमुक्तम् अपरस्त्विति अभिलाषहेतु
कोविप्रलंभोयत्रास्तिवृद्धि समासमेममनोरथ्यास्पद
विषयोभिलाषः विरहविप्रलंभो यत्रास्तिजातिहेतु
कोविप्रलंभः ईर्ष्याविप्रलंभोनायिकांतरव्यग्रनाय

कविषयः प्रवासविप्रलंभः प्रेषितविषयः शापविप्रलं
भो यत्र शापवशान्नायिको यो -- टने न तु शापहेतुको
ऽपरते करुणारस उक्त स्तन्कथं तद्धेतुको विप्रलंभ

स्या स्यादिति सत्यं सापेक्षनिरपेक्षत्वाभ्यामनयोर्विशेषः
शापहेतुकोऽपि सापेक्षभावो विप्रलंभो यथा कालि
दासस्य विक्रमोर्वश्यां मेघदूते च करुणस्तु निरपेक्ष
भावः यथेंदुमतीविषये ऽजप्रलापेषु प्रेमार्द्रः इत्य
भिलाषविप्रलंभः अन्यत्रेति विरहविप्रलम्भः सा
यत्पुरेर्ष्याविप्रलम्भः प्रस्थानमिति अत्रापि
यत्तमेइति निर्दिष्टमालंभनं तत्रियतमतोऽन्यरव्यहद्दी व
पनं कार्यमस्तु चानुभावः विषादश्चित्तस्य करोगम

का॰प्र॰ नात् आवेगोमरणांचानुसूयसाराव्यभिचारिभावः उल्ला॰
सं॰४६ एभिरत्र प्रवासविप्रलंभो व्यज्यते त्वामालिख्येति ४
शापविप्रलंभः एवमत्र शृंगारे विततत्वाविभावादयो
निरूपिताः इदानीं हास्यादिकं निरूप्यते आ
कुंच्येति अत्र हास्योदाहरणे हासस्थायिभावा
न्माहास्योरसः सच हासोरनिबन्धनयाधिष्ठान
त्वाभावेन हासकनिष्ठम् वक्तात्मपतिनिबद्धोपि
हास्य विभावमाहात्म्यात्प्रतीयते विभावश्चा
त्रालंबनरूपोविदूषकादिर्यत्र तु हासकउपनिबध्य
ते तत्रानुभावव्यभिचारिणावपि यथायोग्यमु
पनिबद्धौ ज्ञेयौ हसितादिरपि अत्र करुणोदाहरणा

वा=

भ्रातृशाङ्ख्यां ध्याशोचनीयात्तमस्त्रीमालंबनं कृतमि
ति अत्ररौद्ररसे अमृत्यामगतः क्रोधः स्थायिभा
वः उद्दाम घलमन्दीपनं नेनहिगुरोरस्तुत्याभन्त्रा
क्षिप्यते भृकुटलाद्स्यसामर्थ्या वसेयाः तुद्धारति
अत्रवीररसाभिव्यक्तिः ग्रीवेति अत्रदृष्टिपालाद
यश्चेष्टाविशेषाः समग्रश्लोकव्यापिनः अनुभा
वाः एवामत्रभयानक रसव्यञ्जकत्वं उत्कृत्ये
ति अत्रजुगुप्सास्थायिभावः साचजुगुप्स्यमाना
धिष्ठानान्तज्ञेत्तहि जुगुप्सावृत्तित्वेनावलंब्या
सहृदयास्वाधारस्तायनचर्वयति सर्वजुगुप्स्य
मानोत्रानिर्हिस्रोपहास्यरसमन्यायेनाविभावस्ता

प्र

का॰ प्र॰ स्पर्धास्वादिप्यते तत्रवृंधेल्लुत्कम् विचमिति उल्ला॰

सं॰ ४७ अत्राद्भुतविस्मय स्यायिभावः सचविस्मयकमा ४

47 नाधिष्ठानः विस्मयमानवजोवक्काविद्दुर्विस्मा

नोपिभवति एवंरसांतरेपिच्यूह्यम् अहोवा।

हारेति अत्रशांतरसोदाहरणे शमस्यायिभावात्मा

शांतोरसः शमश्चवीतरागस्यैवसंभवतीतितदधि

ष्ठानः तत्रानित्यत्वादिनासकलवस्तुनिःसा

रत्वं परमार्थस्वरूपंचानुभूयमानसालंबविभा न

वः तपोवनाद्यद्दीपनविभावः सर्वभूतसमत्वपरा भा

र्थत्वकारित्वाद्यानुभावः धृतिमतिस्मृतिह

र्षप्रभृतयोव्यभिचारिणः एतैर्विभावानुभाव

व्यभिचारिभिः सांभिव्यक्तिर्भवति तत्र प्रकृते ।
शिवाशिवेति परमार्थस्वरूपमालंबनं प्रायेऽ
राव इत्युद्दीपनं साम्यदृष्टिरनुभावः प्रार्थनारूप
चिंता व्यभिचारिभावः एवं हृत्याद्युपपत्तिष्वं
ते एषामत्र शांतरसाभिव्यंजकत्वं इति एवंवि
वक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेरसंलक्ष्यक्रमव्यंग्य
लक्षणामभेदमुक्त्वा संलक्ष्यरूपं व्यंग्यलक्षणाद्य
निभेदमाह अनुस्वानेति चंटार वादनांतरं यदनु
रणावसीऽनुस्वानसदृशतेन संलक्ष्यः अनुस्वाने।
अनुरणानंतरादामः क्रमप्रत्ययत्वात्तत्सदृशेन
एवलक्ष्यक्रमयो व्यंग्यार्थ इत्यस्यापिध्वनिर्यत्रस

का॰प्र॰ वृत्तिविधिः शब्दशक्तिमूलादिभेदेन तत्र शब्द- उल्ला॰
सं॰४८ स्य शक्तिर्द्वितीयोऽभिधावत्व्यापारः तथा हि प्रकृ- ४
48 तान्यपेक्षयायोऽद्वितीयोऽर्थो यस्या उल्लासेइत्या
द्यौ मे चलत्तराः सुप्रदेशान्तरे कामयिन्तु प्रशस्तत-
त्वादभिधेयस्वतत्र च शब्दस्याभिधाव्यापारः
तद्रूपायाः शब्दस्याशक्तिस्याव्यंग्यस्यार्थ-
स्य मूलं तावित्वात्स्यानुस्यानात् अतस्त्वसाभि
धाशक्तिरेव व्यंजनशक्तिश्च यातेत्वा एवं च द्वि- शा=
तीयोऽर्थो व्यंग्य एवः अभ्युपगम्यते तस्य केवल
स्य ध्वनिकारोक्तोदिशा अव्यंग्यत्वमनुपपन्नतोप
मेयमानो व्यंग्यस्तयाप्रतिपादितः अर्थस्यानुरा

क्तिर्वक्तृवैशिष्ट्यादिसचिवत्वं सामर्थ्यं यत्र तन्माहात्म्याद्व्यंग्या
र्थप्रतीतेः एवमुभयोः सहार्थयोः शक्तिः शब्दमतो द्वितीयो
भिधाव्यापारः अर्थगतेच वक्तृ वैशिष्ट्यादिसाचिवत्वं सामर्थ्यं चि=
त्व= यत्र ग्रंथकारस्यानुत्वस्याभिप्रायः उदाहरणप्रसंगे विचार्य
यिष्यते वक्तीति नन्वलंकारोपि वस्तुतः कथमेलं
काराद्व्यक्त नः एष्यत्केतोक्तिरित्याद्यं करएव शब्दं निष्पी
डयति अनलंकारमिति अलंकारो विचित्रं वस्तु इदन्तुष्य
त्कृमेवेत्यर्थः उल्लास्येति कालो वैरिणां संहर्त्ता यः क
रवालरूपो महांबुवाहः महदंबुधाराजलरूपं वहति त
मुल्लासेत्यर्थः अंबुवाहान्यक्रादीनामपि संभवात्क
रवालेनाविशेषणं करवालस्यत्वंबुवाहनरूपणाध्येन

का॰ प्र॰ रु
सं॰ ४६
4

दाहरणं नस्योद्भवेकैनैवतात्कार्यस्यमिद्धत्वात् इत्तल्लुकष्टक उल्लास
ल्यनायाय मित्यन्यथाव्याख्येयं करवालस्ययन्महदंबु ४
विपुलं धाराजलंतस्यवाहमिति द्वितीयेप्येकालकौर: क्ष
स्मराश्मिर्योवाल प्रत्यगोज्ज्ञातोमहांवुवाहोमहाम्भेद्यस्त्वामिति
व्याख्येयं देवेनराज्ञामेघाधिष्ठानाचगर्जितं भांकारोऽ
मेघध्वानिध्वनिर्वापित: शमित: धाराजलसाध्विगत:
स्रुत्वाविश्वोषेणनम: यातिप्रवाहसलिलंच प्रताप:
प्रोर्ग्रोप्यप्रभाव: आतपोक्षाचत त्यत्रेष्येषमाहात्म्या
देवद्वितीयोप्य: प्रतीयतेतत्रचाभिधाव्यापार:एवप्रगल्भते
तथाहितत्रैवरान्यायेनतत्वाहद्वांशाद्वयंगञ्चारितं यत्र
त्येकममिधाशक्ति योगान्निजमर्थममिधत्ते एकएववा

शब्द उच्चारितो यतः शब्दांतरं प्रेति शब्दन्यायेन निस्सरति
यन्निर्यद्रूपं निजमैश्वर्य्यं प्रत्याययति सर्वथ्याभिधाराशक्ते
वार्थान्तरप्रतीतिरिति किं तत्र व्यंजनव्यापाराभ्युपगमेन
उच्यते इह यद्देव वर्णनार्हं तदेवाभिधेयं मन्त्रवर्णनार्हस्या
भिधेयत्वेऽतिप्रसंगात् वर्णनार्हं च यत्प्राकरणिकः
अप्राकरणिकं वा यदुपमानादिना प्रयोजनवत् एवं च यत्र
कृतिविषयेऽर्थान्तरं तदप्राकरणिकं तदप्युपमानादिनोपप
योगवदुपनिबद्धं तत्राभिधेयत्वाद्व्यापारान्तरं विषये
णोपगम्यत्वं एवमपि प्रकृतत्वाभावात् प्राकरणिकेतरोपयोगावि रं
रहाद्व्यापारान्तरं विषयत्वं कथमिति चेत् एवं तर्हि या
थोपयोगयोग्यता तस्याप्रत्येष्यते साचोपमानोत्थैवेति

का॰प्र॰ तेनसहोपमंयं कल्पितव्यमित्युपमालंकारोऽत्रव्यंजनव्यापार उल्लास ४
सं॰ ५॰ विषयोनार्थांतरमात्र अन्यथा संवद्धार्थाभिधायितास्यात्
तदाह अत्रवाक्यस्येति एवंच यथा अविवक्षितवाच्ये
ध्वनौ यत्रधर्मालक्ष्यते यथारामोस्मीत्यादौराज्यभ्रंशाद
यस्तत्रधर्मवैशिष्ट्यमेवप्रयोजनमिति तस्मिन्व्यंग्येधर्म
णामपिव्यंग्यत्वव्यवहार स्तेषामेववैशिष्ट्यात् तथा
त्रौपम्येपिव्यंग्येऽुपमानमपिव्यंग्यतयाप्रतिपाद्यते तल्ल
लग्नत्वादौपम्यस्यतस्यचाप्रकृतत्वेनानुक्तत्वात् यद्ये
वमसंवद्धार्थत्वभयादुपमाव्यज्यते वर्हिविरोधव्याति
रेकादिरप्यलंकारोऽत्रकथंनव्यंग्यस्यात् तेनासंवद्धार्थ
परिह्रियतेनेतत् यत्रवस्तुमात्ररूपस्यार्थांतरस्यप्रतीति

५॰

स्तत्रतस्यवाच्यं प्रत्यसंबंधमथ्यादौयम्याख्य:संबंध:कल्प
ते यत्रनुविरोधादेरलंकारस्यप्रतीति स्तत्रनस्यालंकार
त्वादेवैवैचित्र्यात्मकत्वाद्वैचित्र्यस्यचविचित्रवस्तुसंलग्न
त्वाद्विचित्रैरणालंकार्यैरणवाच्यभूततनार्थेनाव्यभिचरितए
वसंबंध: एवंचात्रासंबद्धार्थत्वसंभावनास्ति केवलमत्रा
लंकारस्यप्रतीयमानत्वादात्मत्वेपिब्राह्मणश्रमणान्या
येनभूतपूर्वगत्यालंकारत्वं एवंतर्हिव्यंजनाख्यशक्त्या
वस्तुमात्रंप्रतीयते यद्वत्स्वेवेतिलादितं नत्रकाप्यनुपमा
मतरेणासंबद्धार्थत्वपरिहार: ऋप्योपमायाश्चत्रागी
कम: वानंताहिवस्तुमात्रंव्यंग्यस्यात् सम्यं यत्रशाब्द
शक्त्यावस्तुवंतरस्यप्रतीति स्तत्रयदिनसंबद्धार्थत्वेनोपे

का॰प्र॰ ध्यनालंकारांतरत्वं तर्हि वाच्य प्रतीयमानयोरन्यत्र किं उल्लास
सं॰ ५१ चित् ज्ञातव्यमित्यभ्युपगंतव्यं अन्यथा संवादार्थ ४
त्वस्य परिहारो न स्यात् ज्ञातेयं चिन्त्यमानं व्यंग्यं प्रति
वाच्यस्यार्थस्य सामर्थ्यविशेषः पर्यस्यति सच वक्त्रौ
चित्यादिरूपः एवं शब्दशक्त्या वाच्यगतेन सामर्थ्यवि
शेषेण नानंतरप्रतीतौ कार्यायामुभयशक्तिमूलत्वमेवात्र
पर्यवस्यति न केवल शब्दशक्ति मूलत्वं अतएव ध्वनि
कृतामलंकारध्वनिरेव शब्दशक्तिमूलो लक्षितो न वस्तुमा
त्रध्वनिः उभयशक्तिमूलस्तु शब्दार्थ शक्त्यादिनोक्तो
तत्कारिकावृत्तिग्रंथे प्रकाशितः अयं तु ग्रंथकार उभय
शक्तिमूले ऽपि शब्दशक्तिमूलं वस्तुध्वनि मभ्युपग

तयात् पाश्चिमुद्रा इत्युदाहरणद्वयेक्रमेणावक्कौ चित्त्वं प्र
त्तिपाद्यौ चित्त्वं चाश्रित्य शब्दशक्त्याप्यर्थान्तरज्ञानीतिरि
न्तुभयशक्ति मूलत्वात्केवलशब्दशक्तिमूलत्वं चित्त्यं
यत्तु ध्वनिकृताहृदयालोकेशावेत्यादि॰ शब्दशक्तिमूले प्रत्यु
दाहरणत्वेन नोदाहृत्यउभयशक्तिमूलेउदाहृतम् त
थो ह्युभयोर्भवतिलभते भावत्यन्तरतोपि व्यपदेशमिति
न्यायेन मुख्यत्वमोभयशक्तिमूलत्वेपि अर्थान्तरव्यपदेशो
न शब्दशक्तिलेशप्रकाशनात् एतज्ज्ञप्य कृतानुभयशक्तिमू
लोन्याहृशः प्रदर्शित इति प्रकृते मुख्यमेव शब्दशक्तित्वमु
क्तमिति चिंत्यत्तया प्राप्तिपारितम् तिग्मरुचिरिति॰ तिग्मरुचौ
ह्योगाकरुचिश्चप्रतापीयस्य विधुरारांगवैरिणां निशाकृदंघेहे

ला

का॰प्र॰तः मधुरासीद्यस्य मतिमानयोस्तले वृत्तिर्यस्य प्रतिपदं उल्ला॰
सं॰५२ पद्मरागांस्तु पद्मानामग्रणी प्रधानं तस्यातिग्मरुचिरा ४
द्वित्योप्यात्यरहितः विधुश्चंद्रोप्यनिशाकरः मधुर्वसं
तोपि लीलारहितः मतिमान्प्राज्ञोप्यतत्त्ववृत्तिरवस्तुनि
ष्टः प्रतिपतिवदिवसोपि पक्षस्यमासाद्यदिवसस्यन
प्रथमसागिनीरंभकश्चेतिविरोधः मन्त्राप्यादीनामभावा
द्विरोधालंकारोव्यंग्यः एवमन्ततः पारमित्यरहितः
समितः संग्रामात्प्राप्तैरतिशयैर्हर्षं ददातियस्मंसंबोध्यते
तस्यायशोभिः सहितः सन्नसतामहितः कल्याणानि
वर्तकः विरोधपदे अमितोपि समितः अहितोपि सहित
इतियोजनास्मगणभंगाश्लिष्टपद्यानविरोधभेदेनोदाहर

पृ=

रागद्वयं चित्रं नानालंकारमालेख्यं च कलाविज्ञानं च
द्रुकलाचक्रमत्राविरोध व्यतिरेकालंकारः त्वाद्वाच्यं संलग्न
त्वापि प्रतीयमानत्वात्मत्वेनालंकार्यो न तु प्राधान्येन
व्यज्यमानस्य कस्यमलंकारमेत्याह अलंकार्यस्येति
यथा व्याल राः संभ्रमरोमवन्ति पश्चाद्भूतत्स्वर्वगत्या
ग्राल रा इत्युच्यते तथालंकारोऽप्यंगितया प्रधानव्यंग्य
पदवीमधिरोहति पथिक नात्र संस्तरोऽस्ति मनाक् प्रस्त
रस्थलग्रामे उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वसस्त
स्तरस्तरणादि प्रस्तरः पाषाणाः एवमपि चेत् मेऽत्र
भयं तद्वसव्यंग्यं तत्प्रहरुचतुरवमप्युपभोगेन नाजा
तिद्राकर्तुमप्युपलभ्यते सर्वेऽप्यत्राविदग्धाः तद्वतु
शय्या

का॰प्र॰ तत्र पयोधरं मानुपभोगेन व्यज्यते शान्तिरसः शान्तिस्त्र॰ उल्लास
सं॰ ५३ न चात्राविरोधालंकारशंकनीयः एकविषयत्वाभाव ४
त् अन्योहि शान्तिरत्यश्राशान्तिरिति उदारोनुदार
53 श्चेत्यत्रैकविषयत्वात्सत्यपिविरोधत्वेऽलंकारः शान्ति
रित्यादिवस्तुध्वनेरुदाहरणं उदारोऽनुदारको
पितद्विपरीतोप्यनुदारः अत्र एवादिमेवोदाहरणमु
त्तरार्धे विरोधालंकारसद्भावात् उदारश्चानुदार इति ॥
विरोधः परिहारस्तु गुणतोदारो नारस्तु दारोऽस्मादि
ति वा एवं शान्तिमूलानि ताणि चार्थशक्तिमूलोवितन्यानि
रीत्तुमोहः अर्थशक्त्युद्भवोपीति तत्र द्वादशप्रका
रत्वेऽयमभिप्रायः शब्दजन्यव्यापारमूलध्वनेस्समा
त्तः

व्यञ्जनयोभयत्र व्यंजनेव्यंग्येवदन्तपदम् तत्र व्यंजका
ख्रयेवशाप्रकारखद्वं तथाहि व्यंजकस्यार्थस्य मारगीति
मार्ग इतिवाहि रसंभवेपिप्रौढोक्तयानिष्पन्नत्व सापिप्रौ
ढोक्तिः कुचित्कविसंबंधिनी यत्रस्पेन वर्णनम् क नाट
चित्कविनिबद्धस्यवक्तुस्संबंधिनी यत्र रसाद्या विशे
व वक्ता एवं व्यंजकस्यार्थस्य त्रैविध्यं तत्रापि प्रत्येकं
वस्तुमात्रस्वरूपत्वं वेतिषाड्विध्यं एवं व्यंजकस्य प्र बद्ध
काराः व्यंग्यस्यापिवस्तुमात्रत्वालंकारस्वरूपत्वे
भ्यांद्वैविध्यं प्रकारषट्कस्य च ताभ्यां गुणने द्वाद
शभेदाभवंति ननुस्वतस्संभावि प्रभृतयो यदि
व्यंजकार्थगतत्वेन भेदा उच्यंते तत्केवलयोवा

का॰ प्र॰ व्यलक्षयोरपि भेदत्वेन किंनिमित्तं कल्प्यते अविशेष उल्लास
सं॰ ५४ स्यात् अपव्यंजनोपयोगित्वयानेषां भेदत्वं तर्हि ४
व्यंजनस्योभयत्रदत्तपाद त्याद्यंगपार्थगतत्वेना-
पि किंनिमित्तनाभिधीयते उच्यते निमित्ताभिप्रा आः
येणोक्तत्वान्न व्यंजकत्वेन निमित्तकं न व्यंगपत्वं
तथा हि कश्चिदर्थः कविनिबद्धेन वक्त्राप्रौढोक्त्या
प्रतिपादितः इति व्यंजकोनकविप्रतिपादितोनापिस्वतः
संभवेन यथा शिखरिणि क्व नाम त्यादौ रागि
त्वमंतरेणान स्यार्थस्य वचनानर्हत्वाद्पर्यांतरंप्रति
व्यंजकत्वाभावाच्च॰ क्वचित्तु कविनिबद्धोक्तिमनपे
क्ष्यैव कविप्रौढोक्तिप्रतिपादित इत्येव व्यंजकोनस्वत॰

संभवेन यथास्तत्रे इत्युदाहिमामोहन्त्यादौ अयं ह्यार्थो
वहिस्संभवाभावोनस्वतः संभवीनापि कविनिबद्धवक्तृ
रूपेणनेवक्तुरावेशाभावात् कविप्रजापतिप्रौढोक्ति
त निर्मितत्वेनतत्त्वर्थान्तरं व्यनक्ति। कश्चित्पुनर्वहिरसं
भवात् स्तुतस्संभवेनव्यंजकोयथा एवंवादिनीत्या
दौ अयंह्यर्थः प्रचुरे लोकव्यवहारेस्थितः तथाऽवि
धिपक्षलज्जाव्यंजकत्वेन प्रतीयते लज्जाख्यव्यभिचारभावा
नुभावयोरतिचारुत्वेन प्रतीति विश्रान्तिस्थलीत्वात्
प्रतिपद्यप्रतिपन्नासतीवस्तुत्वेन व्यवहृतानुभावत्वेन
तेनार्थशक्तिमूलस्यवस्तुध्वनेरिदमुदाहरणं ना
संलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्यभावध्वनेः तस्माद्व्यंजकस्ये

का॰ प्र॰ वार्थस्यव्यंजनेनानिमित्तत्वात्स्वतः संभवि प्रभृत्तयो भेदा उक्ता उल्ला॰
सं॰ ५५ नाव्यंग्यार्थगतत्वेनापीति वस्तुरूपस्वतस्संभविनो वस्तु ४
रूपव्यंजकस्योदाहरणं अरसोत्ते अरसमा शिरोमणिः
धूर्त्तो नामगम्यः पुत्रधनसमृद्धिमयः इति भणिते तेननतां
गी प्रफुल्लविलोचना जाता अत्रसा अरोचाकिनः प्र
फुल्लविलोचनत्वं सुंदरपदार्थदर्शनेन समर्थितं
सदात्मैकभोग्यत्वं व्यनक्ति अत्रवाच्यस्यकविनाप्रति
पादितत्वेपि वहिरपि संभवात्स्वतस्संभवित्वं अत्रस्व
तः संभविना वस्तुमात्ररूपेण वाक्यार्थेन कृत्वा धन
सम्पत्तिमयेन हेतुनानिजवात्सुर्येराक्कृत्वा हमेन साव
उीयिष्यामीति वस्तुव्यज्यते तथात्रढलसत्वेनस

दैवान्तिकनिष्टः धूर्त्तत्वेनाहृतगुणाः धनसमृद्धिमयत्वे
नवूयराः इतिनिर्धार्यैव त्वंफुल्लनयनत्वं वस्तुतोना
न्यासामनाकर्षणीय इति ममैवोपभोग्य इतिवस्तु
व्यज्यते वस्तुरूपस्वतस्संभविनार्थस्यालंकारव्यं
जकस्योदाहरणं यथाधन्यासि अत्रचाटुकवशा
नात्मानमत्र लूनत्व धन्या अहंत्वधन्येत्येवंरूपं ततश्च
वाच्यो तिरस्कोनाशंनीयः अत्र चपथ्यमात्रस्यैवविव क्षा=
तत्वात्वाचा शरीरस्पर्शनाभावात् श्यामीत्यजनात्म
नेपदम् यथाशायतीति श्रावः सएवाचरति इत्यात्मा
नमाक्रोशासीतिसाफ शब्दत्वं अनुपयोगात्पडलेन म
त्वात्मनेपदस्याच अत्रोपमानादुपमेयस्याधिकेवि

56

का॰प्र॰ पर्यायेणाव्यतिरेक इति व्यतिरेकालंकारो व्यंग्यः स्व उल्ला॰
सं॰५६ तस्संभाविनालंकाररूपस्य वस्तुव्यंजकस्योदाहरणं ४
यथा दर्शयीति गंधगजायेपर गंधनेसंहतेनिपुं प
रत्नत्रेकालीकटाक्षर वेति अत्रोत्पेक्षाप्रोक्तानकार्या
उक्ते ताहि प्रकृतत्वेनाप्रकृतसंबंधहेतुकासंभवनाक
प्यते साचनकवेः तेनशोणितत्वात्तस्यधर्मस्योप
मानोपमेयगतत्वेन वस्तुप्रतिवस्तुतयोपनिबंधात्त
नाधिकविवर्तितानांवीराणां नहितैकालीकटाक्षसंभा
वनयाकृपाणः प्रतिपन्नोपितक्षुपाणत्वेन अपकां
लोकीतिसंबंधवलात्संभावनाप्येवस्यापयति नवर
लोकीति वलात्संभावनाप्रतीति रपिक्षचित्तसाहा

५६

शपमवगम्यते इवशब्दमाहात्म्यात्कटाक्षसदृशाः कृपाले
हस्तइति प्रतीतेः तस्मादुपमैवेयंनोत्प्रेक्षेति निश्चयः
तथाचोपमया सकलरिपुत्रयःशरणोत्कर्षव्य
तीति वस्तुप्रकाश्यते स्वतस्संभविनोलंकारस्वरूपस्यालं
कारव्यंजकस्योदाहरणम् गाढकांतेति अत्रवयं
वाधरनिर्दिशानि एवोन्मावयतीति विरुद्धयोःक्रि
ययोरेककार्त्रिकत्वदेकविषयत्वेन विरोधालंका
रोवाच्यः सचस्वतस्संभवी शीतोत्मादिगतस्य
विरोधस्यवहिरपिसंभवात् तरुभयोगित्वात्वत्राप्यु
ताक्रियाभेदात्साम्याभिधानाभावात् एकत्वद
शानाक्रियात्वव्यापादन क्रियेति क्रियाभेदः त

57

का॰प्र॰ समानकार्यकारणाभूतयोर्व्यापिद्रितदशनक्रिययोः पूर्वाप उल्लास
सं॰ ५७ रत्वेन स्थितयोरपि एककालं प्रतीतेरति शयोक्ति रेषैवे ४
त्युक्तम् ममन्नत्योति उत्प्रेक्षमाणोऽत्र हेतुर्गम्यते तनु
द्धिरिति नृपवुद्धिः वस्तुरूपकविप्रौढोक्तिनिर्मितस्य
वस्तुव्यंजकस्योदाहरणम् उल्लासस्येति स्खलेति मु
कुलितनेत्रपर्यन्ताः प्रवरोति पुलिनेवसतां सज्जा
वा चत्र वरणपुलिनशब्दरूपक म्रग्धावगमे शनिकीर्ते
गुणो दीरणारूपत्यादस्तित्राद्यर्थः नचगंजैरधिग
म्यते निर्धरूपत्वात् यंवाद्यर्थोपोहितं संभवति कवे
प्रौढोक्त्यावे कृतनोषित इति तथ्याव्यवहियते
एवमादीति विसिनी दंडवक्रिजनमेन मत्तवतीति

श्रवणानन्तरं करोंहस्तावर्त्तनं हस्तिनोनस्यत: संभवि
कवि संप्रदायात्कविनावर्णित इतिकविप्रौढोक्ति
सिद्धत्व एवमग्रेनेपिद्रष्टव्यम् वस्तुरूपस्यकविप्रौढोक्ति
निर्मितस्यार्थस्यालंकारव्यंगयस्यो सहरणम् केसाद्वि
त्ति केशेषु बलात्कारेणतेनसमरे जयश्रीगृहीत्ता
यथाकुधनाभिर्विधुरात्तस्य हृदं केचैत्तस्याघितो:
तस्याविधुरा इतिसंबंध: अत्रोत्प्रेक्षायास्समासोक्ति
मूलमवगन्तव्या अन्यथामदनोद्दीपनस्यानिर्विषय
त्वात् जयसिरीगाहिआ इति विधुरैस्तस्यजयोहृष्ट
इतिवावयार्थ: प्रतीयते तस्यचपलायनेहेतुत्वेनप्र
तीतेहेतोर्वाक्यपदार्थेतातिकाव्यलिंगत्ता तत्यजंती

58

श्री

का॰प्र॰ति अपकृते हृदं कंचेसंस्यापि नाऽव्यंजकं गाढालिं॰ उदा॰
सं॰ ५८ गतो भसौ यत्तेदयितेलग्नुसमपसर्पतीमनस्विनीनां
उत्तभी मानः पीतं इव हृदयात् अत्रालिंगनमात्रेणापि संभ
वः घृत्यालिंगनेन तत्स्यसौष्ठवमितितवाच्यासिद्धं
गत्वं अत्र घृत्यालिंगनमंतरे गाढालिंगनकृतपी
डनभावासंभवात् घृत्यालिंगनलक्षणं वस्तुव्यज्य
ते अलंकाररूपकविशेषोक्ति निर्मितस्यालंकार व्यं
जकस्योदाहरणान्तु जाये इत्यादि॰ यात्राजरा
मिव संतीकोविलभूतहवकृविनिवेशाद्दर्शयति
भवनमंडलदेव सांजयतिवासौ स्येरस्याविस्मापि अत्र
निर्मितत्वात्तवगर्वो माऽस्तु ममापि — निर्मितज्ञादि॰

५८

त्ति हसनसोपपत्ते र्हसंतीति वाच्ये समर्थित्तेगम्यैमा नव्याति रेकाभिप्रायेण हसूनीयम् कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्मितस्य वस्तुरूपस्य व्यंजकस्योदाहरणम् जेलंकाइति वेलंकागिरिमेखलायाम्स्खलिताः संभोगखिन्नोरगी स्फारोत्फुल्लफणावलीकवलनात्प्राम् दूरिद्धत्वम् तेरदातीं मलयानिलाविरहिणी निस्वास संसर्गिणोजाताः कणिकाशिशुत्वेपिबर्हलास्त्वारुणायपरणा इव अत्रतेरणिहइति इदानीमप्र्यस्यनि र्दृष्टाद्वहिष्कास्यप्यस्या संभवाद्धाव्यस्यकविनिवद्धप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वम् वियत्ते वस्तुरूपकविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्मितस्यालंकारव्यंजकस्योदाहरणम् सहीति मारवविरचुप्यमा

59

का॰ प्र॰ नत्वेसमनममधीरत्वेनाभ्यासं प्रियदर्शनविश्रंखलंतु उल्ला॰

सं॰ ५९ रोगेनैसहसेवत्ते नापमरत्तं अत्रप्रार्थनारूपायाः क्रि ४

यायाः अभावोविभानस्यानिष्पन्नत्वात् प्रसादल

क्षणस्य कार्यस्योत्पन्नोविभावनात्तस्याः प्रसादइ

ति ऊसरि ग्रामेतिविजकं तेनेतिनिर्दिष्टस्यधै

र्यस्यविहूलत्वेनायसारिरोसमर्थितेसौभाग्यफ

लं हेतुत्वेनोत्प्रेक्षमाणागम्यते सारविच्छेदैर्यरासममा

नस्याभ्यासम् विरचय्यावास्थितामितिघोषः तेर

नापरत्वामितिनधैर्यरोत्पर्व्वः कविनिबद्धव

क्तृप्रौढोक्तिनिर्मितस्यालंकाररूपस्यवस्तुव्यंजक

स्योदाहरणम् उल्लोलेति अत्रहैकिसारदनजते

५९

त्तवलोचनयोर्मम दृत्तम् रक्तां भ्रुकप्रसादं कोपेन
पुनरिमेन आक्रान्ते अत्रोत्तरप्रकान्तिमात्रेण प्रश्न
स्यानयना उत्तरालंकारः केवलं कोपेन नरक्तात्वम
पितु रक्तां भ्रुकवलादित्यपह्नुत्यितं कारमुचित्रेनो
त्तरालंकारेणोक्ति वाच्यम् तस्यैव मुखवत यत्र व्यंजक
त्वप्रतीतेः बाहिरीनिप्रश्नस्य अत्रप्रतिवचन यथा
ङ्गर्दप्र भ्रूवाच्यं कल्पते इत्युत्तरालंकारेणावाच्येन
तस्याः प्रसादयात्रतादिवस्तुव्यज्यते अलंकारू
पस्यकाविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्मितस्यालंकारस्य व्यं
जकस्योदाहरणम् महिलेति महिलासहस्त्रभृते
तव हृदये सुभग सा अमाती प्रतिदिवसमनन्यक

60

का० प्र० अङ्गं तनुकमपि तनूकरोति अत्र महिलासहस्र उल्ला०
सं० ६० भरिते इति पदार्थरूप एव अमान्तीत्यत्र हेतुरिति ४
हेत्वलंकारः काव्यलिङ्गमित्यलंकारत्वं २ यथात्र
तनूकरणस्य कारणस्य सद्भावेऽपि हृदयवर्तिनल
लनास्यकार्यस्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिः प्रतीयते
तथाऽमान्तीवेत्युत्प्रेक्षापि चारुतया प्रतीयत एव
तनूकरणकर्मणस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणात् ए
वं चोत्प्रेक्षाध्वनेरपीदमुदाहरणम् इत्यमर्थमूल शक्ति
स्यचादस्यापि भेदाः प्रबोधिताः संलक्ष्यक्रमव्यंग्य
स्य शब्दशक्तिमूलत्वेनार्थशक्तिमूलत्वेन च भे
दद्वयमभिनिरूप्य उभयशक्तिमूलत्वेन तृतीयं भेदं।

माह शाब्दार्थेति उदाहरणं अतंद्रेति इहचंद्रेति

तारकोत्तिच शाब्दव्यंजकः परिवृत्यसहत्वात् सम

द्दीपितेति सानंदमिति चार्थोपिव्यंजकः परि

वृत्तिसहत्वात् शाब्दार्थयोः शक्त्या रात्रिचोक्तितोध

यस्याकाविंश्यांच द्रःकर्पूरमापितमन्महर्षातारका

श्यांकनीतिनाकाभ्यामपि श्यामारात्रिः कांता

व अत्रग्रंप्यकृतउभय शक्तिमूलत्वमभिप्रेतं ग्रं

थाभिप्रायस्त्वमाहात्म्या शाब्दशक्तिमूलत्वतद्विजि

तसाधारणशब्दमूलत्वादर्थशक्तिमूलत्वं एवंचा

र्थशक्तिमूलेयान्युदाहरणानितान्युभयशक्तिमू

लेष्युः अत्रवपर्यायहितत्रकेनाचित्समाधारणशब्दप्रयो

ग्यः

का॰ प्र॰ मेवता भवितव्यम् अप्रसनिष्क्लिष्टशब्दप्रयोगे वक्त्रौ उल्ला॰
सं॰ ६१ वित्यादिचिर्थशक्तिमाश्रित्योभयशक्तिमूलत्वम ४
त्रवसीयते तदन्यतरत्वतत् किंतुपत्त्यिक्रमाए
त्युक्त्याक्रमयशक्तिमूलस्यैवोदाहरणंवाच्यम्
अर्थशक्तेरपिव्यापारात् अन्यथाकेवलशब्द
शक्तेर्वस्तुमात्रंध्वन्यंनस्यात् अनेनैवाशयेन
शब्दशक्तिमूलम वस्तुध्वनिं ध्वनिकृन्नागीकृ
तवाँन इत्युक्तप्रायम् अर्थान्तरसंक्रमितवाच्या
त्यंततिरस्कृतवाच्यश्चेत्यविवक्षितवाच्यस्यद्वौभेदौ
असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यः क्रमोद्योतितश्चेतिविवक्षितान्य
परवाच्यस्यद्वौ असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यानंतभेदाएकः
६१

क्रमो द्योतितेनु शब्दशक्तिमूलो ह्यो अर्थशक्तिमूला-
श्चादृश उभयशक्तिमूल एक इत्यस्मादृश वाक्ये इ-
त्यादि वाक्यरूप समुदायापेक्षया ताभ्यां शब्दार्था-
भ्यामनुस्यायापायस्य वाक्य एव न पदे यस्याऽत्तं द्वेत
दाहृतम् अन्येव देशस्य शब्दशक्तिरेक देशान्त-
रस्था चार्थशक्तिर्व्यंग्यप्रतिपत्त्यां प्रियत्त इति वाक्य
एवोभयशक्तित्वमिति ग्रन्थेऽभिप्रायः वस्तुतस्तु
शब्दशक्तिः कामं पदगतापि संभवति अर्थश-
क्तिस्तु वेङ्कोचित्यादिर्वाक्य एव भवतीति एवमुभय वाक्य
शक्तिमूलत्वमिति ध्वनिविदोमन्यन्ते पादेपीति
ननु काव्यविशेषो ध्वनिः काव्यं च न पदमात्रमपि

6

का॰प्र॰ तवाक्यस्वभावं एवंचकथं पदप्रकाशत्वं वाक्यवि॰ ऽउल्ला॰
सं॰६२ शेषस्यपस्य ध्वनेः स्यादित्याह कावयवेति एक ४
देशाभ्यवृतवाक्यमेवतप्योव्यपदेश्यमित्यर्थः
ननुपदद्योत्येनव्यंग्येनवकाम्यस्परामरणीयकं
कियद्भविष्यतीत्याह एकोति अनुपभुज्यमाना
र्थान्तरसंक्रामितवाच्यपदद्योत्योदाहरणम् ६=
यस्येति अनुपपद्यमानत्वेनतिरस्कृततवाच्य
पदद्योत्योदाहरणम् खलेति लवलव्यवहारहृस्यंते
दाकराय यद्यपि तथ्यापिधीरराणां हृदयस्य स
वहुमलाः नखलुव्यवसायाविमुच्यन्ति अत्रकार्यो
कारित्व प्रकर्षो ध्वन्यते विवक्षितान्यपरवाच्य

स्यालंदपक्रामभव्यंगवस्योदाहरणम् लावण्येति
मित्रादिशब्दा इत्यादि अनुपयोगान्मकोमुख्या
र्थवाधोस्ति इति लक्षणामूलत्वं मुख्यस्य चार्थ
स्याभावविवक्षितत्वाद् विवक्षितवाच्यत्वम् ज्वरोम
हानित्यत्र ज्वरोपमामितिवापाठः स्खलेत्यत्र व्य
वसायानामचेतनत्वेन विमृशतीति तत्पदमस
मो= भवत्वार्थवाधितावाधितामिहात्मकं मुख्यार्थम
नुपपद्यमानत्वादेवात्यंतनिरस्कृतवाच्यम् विसं
स्थुलादिभवनस्य दुष्याद्यवसायाल्लक्षयम् प्रे
लापूर्वकारित्यादि प्रारब्धनिर्वहणादि धर्मातिर
ध्वनितिति उक्तगतिभयस्याहेविभत्सप्रकाशनात्

का॰प्र॰ भावादीनामिति भावतदाभासभावशान्तिभावोद- उल्ला॰
सं॰६२ यादीनां तस्यैवलक्ष्यक्रमव्यंग्यभेदे शब्दशक्ति- ४
मूलौ द्वौ भेदौ अलंकाररूपध्वनिर्वस्तुध्वनिश्च अलं-
काररूपध्वनेः शब्दशक्तिमूलस्य पदद्योत्यस्योदा-
हरणाम् रुधिरेति विटंकितसंबद्धं अत्र भीमइ-
ति पदम् वर्णनीयसमानाधिकरणात् याप्रयु-
क्तम् प्रकृताप्रकृतयोः साम्यं प्रतिपादयतीत्यु-
पमालंकारो व्यंग्यः शब्दशक्तिमूलानुरणरूपो
वस्तुध्वनिः पदप्रकाशयो यथा भुक्तीति भु-
क्तिः कांता पयो गोपि मुक्तिरुद्वेगो व्यापाराद-
पि एकांततः संकेतस्थानमापि सतः संदरस्या

गमनं शोभनमागमनम् अत्रार्थयोर्वैसादृश्यात्रो
पमा अर्थशक्त्युद्भवे प्रभेदे सत्त संभविनावस्तु
नावस्तुव्यंग्यत्वेपदप्रकाश्यतायथाभावुक्तानामिति
तदप्राप्तीत्यत्राभोवचयप्रत्ययोरर्थयोर्वस्तुरूपो
स्वशक्तिसामर्थ्यादतिशयोक्तिलक्षणामर्थविद्य
म् ध्वनतः निरूपासत्तया तद्गतचित्ततया त
न्मतध्यानेन मुक्तिप्राणवियोगं च अलंकाररूप
त्वत संभवतोवस्तुव्यंजकस्यपदस्योत्पत्त्यस्योदाह
रणाम् हरसदेति हरारादरातिः अत्ता अनु
लत्वः अवनरलाहितः अवीनामिडुकानामस
नेचारराणम् अव्यसनं अलंकाररूपस्यध्वनस्सं
६

64

का॰प्र॰ भवितो लंकारव्यंजकस्योदाहरणम् तदेत्ति नवबद्ध उल्ला॰
सं॰ ६४ स्यगोसर्गो भासीद् धरोम्लानकमलदलम् इतिन
ववधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीभृन्मुखं महीसंमुख
मवनतं लज्जयेत्यर्थः काव्यलिंगमिति काव्यलिंगं
हेतोर्वाक्यपदार्थतेत्याइदानीं कविप्रौढोक्तिनिर्मितस्या
वस्तुरूपस्य वस्तुव्यंजकस्योदाहरणम् माहस्तइति
रात्रिमुखे द्विधवलाम्लकलिप्रभामास्फालयन्त्याम्
एकछत्रमिव करोति भुवनराज्यविजृंभमाणा व
स्तुरूपकविप्रौढोक्तिनिर्मितस्यालंकारव्यंजकस्यो
दाहरणम् निपीतेति प्रशलेवद्वैताकरायरूपसंपति
इक्ष्व्यतिकरांभिसीभाव प्रवस्याऽमिलाबारिं

६४

याः स्तु स्वतुरेव करूपापरस्यस्वविरूढाः नास्यां योगरू
पयमसंभाव्यमिति विरोधालंकारो व्यंग्यः अलंका
ररूपकाविशेषोक्तिनिर्मितवस्तुव्यंजकपदद्योत्यस्यो
दाहरणाम् वारिज्ञेति वार्यमाणोपि पुनस्संताप
ते= कंदर्प्यमेन हृदयेन त्वनभ्रवयस्येन विशुद्धिज्ञा
ति र्वचलत्यस्याहारः अलंकाररूपकाविशेषोक्तिनि
र्मितालंकारस्य पदद्योत्यस्योदाहरणाम् सोमुञ्ज
ति सम्भ्रमघर्षणामलाग्रा धम्मिल्लः कालत्तलाति
तनिजदेहः तस्याः स्वेदेन नलंलव स्मस्सत्कुसं २
गरेजयति वस्तुरूपकाविनिबद्धवस्तुविशेषोक्तिनिर्मि
तवस्तुव्यंजकपदद्योत्योदाहरणाम् गावेति नव

का.प्र. दूरीभूताशशांकस्यस्वभगस्त्वमपिदूराममसन्त्वं । उल्ला. ४
सं. ६५ कासौभाग्यसमस्त्वाप्रदोषरजनीवत्त्वाह्य त्वा.
त्रोदयकाले एवदूरीभूतशशांकोरक्तोभवतिनपु
न्यात् प्रदोषरजनीत्वराभात्रमेवसौभाग्यमव
ति पद्द्योत्यवस्तुरूपकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति
निर्मितोलंकारव्यंजकस्योदाहरणमु सहीति
सखिनवानि भुवनसमयेकत्वकपालीत्वालिंग
ने सैवसखीनिविडयाचना त्वत्त्वंगाच उद्भव
मासगः स्वाधिकीभवत् अलंकाररूपपदद्योत्यक
विनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्मितवस्तुव्यंजकस्योदा
हरणम् विसोति विषंखलत्वासखिहृष्टाकुटेनत

६

रलत्तरहंसिच्छारस्य श्रीविशेषरा आत्मागुरुकशतिपा
तायित्वा विभिन्नः कुटोघटः अत्रापमन्त्रपः विह्वलंख
लम् विष्टंखलंवापि— इत्याघटेनोपलाढ़िता
त्वंत्तरलत्तरहंसजातित्येकं वाक्यषारस्य श्रीभिषेण
आत्मागुरुरितिघटः पातितनाविभिन्नः त्वयेतिशे
षः अलंकाररूपकविनिवद्धवच्छ प्रौढोक्तिनिर्मि
तालंकारव्यंजकस्यपदद्योत्यस्यो: ज्योराहेति ज्यो
त्स्नयामधुरसेनचाविनीरोत्ताकरायोन्द्रकमनोरसाभ
इत्यापिनवोढेवपरवधूपूरहरति तवहृदयं आदे
यद्भुति प्रतिवेधत्वेष्टस्यातिकाल धर्मो परमरा र
तिकालि हाताविवसनकरकिसलयक इतपुनराकस

66

का०प्र० तद्वायत्स्तीयनयनं पार्वतीपरिरम्भनं जयति सा० उल्ला०
सं० ६६ शापयामीति क्रियाकृतः पादानन्तरमुभयसम्ब
न्धात्छिन्द्वीति प्रकृत्याप्रेमातिप्रायो व्यन्यते पाशी
ति करयुगपरत्नमण्डलीकृतनीच्यन्तरे कृत्वावक्रः
संवक्रस्यव्यंजकत्व यथा ग्रामारहउतिग्रामारहोऽ
स्मि यामेवसामिनगरास्थितिंनजानामि नगरि
कानांपत्नीन्हरामियाभवामिसाभवामि ग्रामारहो
प्रत्ययेन ग्रामजातकालस्येति भूतकालविहितस्य
लङ् इत्यर्थः भार्गवस्येत्यनेन रौद्ररसप्रतीतिः ना
गरिकासंबंधिपति हर्तायाद्दृशीभवामिवृद्धग्धीप्र
तीयतेनताद्दृशीनागरिकापत्नीनांविहरता नागर

रिकाभिः स्त्रीचित्ताकर्षि यस्यामपि लगांति तस्या
नतास्तैर्वैदग्ध्यंतीति प्रायो व्यज्यते तेषां गुरुणागृह
स्थानां तासां मुत्कंठानां तस्य प्रेम्णः तेषां भलि
तानां संदर्शं दृष्टं जातमवसानं तेषामिति वक्रव
चनमनेकप्रकारं ह्यद्याकर्षि वैदग्ध्य ध्वनपाद्वित्र
लंग द्वीपयतीत्यर्थः प्रहासेति अत्र प्रहासे चम
न्यापदे मन्यते इत्युत्तम एकवचनेत्यनेन सूत्रेण प्र
हासे चोत्ये मन्योपपदेन धमः पुरुषः मन्यतेरवी
भ= त्तमो भवति अत्र किं त्वं मन्यन्यसे यदहं मनसे
यदहं मतयास्सह विहरिष्यामीति पुरुषः व्यत्य
यः किं मन्यसे विहरिष्यामीति इत्यर्थः प्रघा

का॰प्र॰ नं संग्रामः साधुवादेति विधिनानुष्ठानेन सिद्धः उल्ला॰

सं॰ ६७ साधुवादः कीर्त्तिः तस्य पदं नस्तुतिमात्रेणोप ४

र्य्यः अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरि

समाप्तिः अंगकैरिति अत्रानुकंपयादौर्बल्याद्य

वस्थादिध्वननाद्विप्रलम्भप्रकर्षो व्यंग्यः पुनर्ज

न्मनीति द्वितीयकरमात्रे पुनः शब्दो वर्त्तते न

त्वागामिनीति द्वितीयवारे अत्र शब्दः सर्वथावि

वेकाभावं व्यनक्ति ध्वसमात्रोक्तौ अत्रातिशा

यितानिर्विवेकत्वाभावात् चहतिनिपातस्योति

चहतिनिपातेन वीररसानिष्टस्यनल्पयोगिल

लंकारस्य ध्वनाद्वीररसप्रकर्षो व्यज्यते रामोसा

६७

विति रावणान्नुद्दिश्यकुंभकर्णस्येयमुक्तिः अत्र
रामप्रावृट्दाशरथिरूपेराज्ञामदनन्याविजया
दिधर्मांतरेपरिणामः अस्मानित्युत्कर्षोनिष्ठा
यथालीवीररसोव्यज्यते गुरोरिति षड्भिर्गु
रोर्निवेकेन अस्मच्छब्देनसर्वेषांनाशोव्यज्य
ते भाग्यविपर्ययादिति तेनयाभासोव्यज्यते
अस्माकंसर्वेषांयानिभाग्यानि पूर्वमासंस्ता
न्येवेदानीं विपरीतानिजातानीति सर्वनाममत्र
साधिति भवनगुणायोत्यत्रवचनस्य एवदि
तिरावणस्य मदितिकुंभकर्णस्य अस्मदित्य
स्यचेतिसर्वेषांतवममकुलस्यच अनुमदनर्थे

68

वा·प्र· नुमिति मदनधनुर्षडुपाध्यायस्य समीपे इत्य उल्ला·
सं·६८ नुर्यन्ति समयेति समास्तः भ्रुवोरग्रे राशी त्येषु सर्वेगुरु ४
णोक्तभेदाम्यामिति पदवाक्यप्रकाशाभ्यां
तस्यापारूढत्वादेवरजपर्यास्तभंगाकिमप्येतेभ्योर
ता रोदितिभ्रत्यवलभाग्रहे अनुतीयतांवरा
की तराः उत्सवः दिप्रपंचमा हत्वा उत्सवेनिभं
अत्राहत्वा अप्यांतरसंक्रमितवाच्यो विवक्षित
वाच्ययोस्संदेहसंकरः स्निग्धेति अत्रलिप्तप्रण
व्रःकांते कुंकुमादिविलेपनात्सा धनत्वाद्वाधि
तमुख्यार्थः अत्रत्तेन स्वार्थगतोयोसावीष
त्तिरोधीयमानत्वादित्वतस्स हृशाईष्यातिरोधीयमा

तत्वादि धर्मयोगात्कांतिसंवद्धेक्तोक्तोलक्षते संकरइति क्षीरनीरन्यायेन इति चतुर्थ उल्लासः ४ व्यंग्यं वस्त्वलंकाररसरूपतया त्रिविधं तत्र वस्तुमात्रव्यंग्य स्यार्थांतरसंक्रमितवाच्यः भट : शब्देभ्योवाच्यरू पवाक्यार्थाचलक्षणयागुणीभावेसतीगुणीभूतव्यंग्य तायस्या यस्याः सुहृदिति अत्र जीवन्निति स्वार्थे स्यानुपयोगात् जीवनकार्याकरणे लक्षणे तरसं क्रमितवाच्यत्वस्यच व्यंग्यमस्फुटत्वेनाप्रधानंवा च्यस्यैव चमत्कारिकारित्वात् मणितिपराक्रमर हितत्वंप्रतीयते जीवन्नसंप्राप्तिभवातीत्यर्थमकष्ट जीवनंलक्ष्यते मरणमेवश्रेयइतिव्यंग्यं तथ्यां

69

कां॰ प्र॰ क्लिष्टेति अत्र तु वनं हि वदनधर्मस्य च रवेर्विविक्तत्वप उल्लास
सं॰ ६९ पन्नस्त्यंतनिरस्तकृतवाच्येन चुंबनेन किरणासंपर्का ५
योग्यता लक्षयता इत्यादि स्फुटमेव प्रतीयत इति
व्यंग्यस्यागूढता अत्र केनापीत्युक्ते मयेति व्यंग्य
मगित्येव प्रतीयत इत्यगूढता तथाप्यत्रेति पार
द्वे व्यंग्यस्यागूढता अपरस्येति रसभावतदाभा
सभावप्रशमानां पादेरंगिनः रसादीति आदितो भावग्र
हः रसोऽरसस्यांगं यथा अयमिति भूरिश्रवसो
हस्तस्य रणभुवि करं दृष्ट्वा कस्याश्चिदुक्तेः शृंगारोऽक
रुणस्यांगमित्यत्र रसवदलंकारः केलासीति कुपितायाः पा
र्वत्याः परमेश्वरः पादयोः पतितः सानंदेव प्रसन्नेत्य

र्थः अत्र कवेर्देवताविषयस्य रतिभावस्य अंगो
ऽगं अत्रापि रसवदलंकारः सम्रक्षया नेत्रकांति
स्य धावं धेनातिदीप्तया समुत्सार्यतो निराक्रिय
ते अत्युत्साह इति पंचाक्षरीनामा कविरनेन श्लोकेन
भोजं स्तुतवान् प्रेयो लंकारः प्रेयसीनित्य नादरे
षष्ठी पश्यतः प्रियातनाहृत्येत्यर्थः पश्यतो
पि येषु पत्नी ना माप्ते रागौ नोचित्या इसाभास
त्वं अत्र सपत्नी राजा स्तूपते इत्यतो चित्यां प्रव
र्तितत्वाद्भावाभासत्वम् अप्रायांति अप्रायं कुर्व
ति लांतिगर्तं क्रांतिवशानीयत्वाड्डपश्लोकमानोरा
जविषयोरतिभावो गी द्वयोरप्याभासयोरंगत्वा

का०प्र० त्रासस्योदयेति अत्र त्रासलक्षणभावोदययोरा उल्ला०
सं० ७ ज्ञाविषयरतिभावस्यांगं भावोदयोलंकारः अ ५
त्रावेग धार्ययोः परस्परविरुद्धयोर्व्यभिचारिभा
वयोः स्पर्धिभावेनोपनिबद्धत्वे संधिः शि
वविषयायारत्तेरंग भावसंधिरलंकारः असह
भावोऽश्रान्तस्यपार्वतीदौर्बल्यं कल्पानामिति
कर्मशिरीषशीकरचाप्यहमुपेक्षित इत्यसहन
त्वंतपसः अभियुक्तः उद्योगेनाक्लिष्टः प्ररितः
अत्र त्वराभिव्यंग्य आवेगः शैथिल्यादिव्यंग्य धै
र्यं पश्येत्कश्चिदिति शंका कारत्वेति धृतिः
अहं कुमारीति स्मृतिः हस्तालम्बमित्यौत्सुक्यं ह

हेतिभ्रमः हाश्रतिदैत्यम् व्युत्क्रमश्रुत्तिविवोधःया
सीनुत्क्रमम् चलेत्यस्त्रयक्वासीत्यत्र श्वसीतिद्
दर्पी यमौतुवादे एकत्रैगाव्यभिचारिणांशवलता
राजाविषयेरतेरंगं भावशवलतालंकारः वाच्य
स्यवाक्यार्थीभूतस्यशब्दशक्तिमूलानुरणात्
योव्यंग्योलंकारोगं जनस्थानति शब्दशक्तीति
रामवृत्तांतस्याप्राकरिणकत्वात् जनस्थानंदं
डकारण्यं कनके रक्ष्माभ्रांतिश्च वैदेहीसी
तावैदेहीतिचपदद्वयम् लंकाभर्तुरावणस्यञ्जलमी
षत्वद्रूपत्वात् कीर्त्तितस्यचभर्त्तः वंदतेगुदशा
स इद्भघटनाप्रार— जनाविचित्रोक्तिपरंपरासु

71

का॰प्र॰च कुशलैवौषहत्तौयस्याः सासीत्ताश्रम धनात्तीवकत्रर्थ उल्ला॰
सं॰७१ शक्तिमूलानरणनरूपोपमागयथा आगत्येति न ५
हिरहिकमलित्योर्नायकेनायिका वृत्तांतमपेक्षते किं
तरविकमलित्योर्नायिकवृत्तांतोऽर्थादापतितश्चत्य
र्थः अध्यारोपपरोवास्यितश्चेति न हास्यवाच्यश्च वमा
नोर्थोवाक्यार्थत्तांलभते विशेष्याप्याभिधानयो
रुभयार्थं प्रतिपाद्यकत्वाभावात् विपंजनमिति भ
मिमिति मनश्चंचलत्वं आरितमिति विषयेष्वा
नमिलाषं प्रलयमिंद्रियाणानश्चेष्टनांतमशक्ति
मनसावा सेंद्रियैः सहशक्तिनिरोधः सत्येवविते
सामर्थ्येवा सेंद्रियशक्तिनिधस्तमः अत्रहालाहले
से ७१

वक्तव्यंगयं विनाजलदयुवभजग इति भुजगरूपतां
त्रासिष्यति ततोवाच्यभुजगार्थनिर्वाहविषयमिति।
पदप्रकाशं शब्दशक्तिमूलहालाहलोपमो व्यंगयं
गुणानामेतिगच्छामीति अच्युतोविष्णुः अन्तरमा
निधुवनविनोदरहितेन दर्शनेन अन्नाच्युतादि
पदानामन्तरमणादि व्यंगयमभन्तरणात्यादि वाच्यसिद्धि
कृत्त एकांते स्थितोपुरः सीनइत्यच्युतपदम् दर्श
नेनकिंत्वनिरुत्पद्यते उपभोगेनैवोपपद्यते इति
जनइति १ लोकस्तावदत्यपामत्यनेतत्किमात्मा
नंवंचयावः नमस्सीति सदैवमांत्तसमीपेभूया इत्यर्थः
जामदग्न्योरावणस्य धातकरुभ्रमत्याह प्रालरोति
भः

मथ्नामीतिभीमवचनं आमंत्रणंज्योत्काररणम् उल्ला·
वाणीरकुडंगोड्डीनशाकुनिकोलाहलंशृण्वत्याः ग ५
हकर्मव्यापृतायावध्वास्सीदंत्यंगानि वाणीरावेश
सहृदाः कुडंगंलतागहनम् अंगानीति एकमपिवि
ताहृशमंगं यद्भ्रभीयावेशेनववीतंपारीतम् अत्र।
वाच्यादेववधूस्मरपारतंत्र्यप्रतीतेः चमत्कारइत्यर्थः
एषामितिगुणीभूतव्यंग्यानां पूर्ववदिति शुद्धध्व
निभेदवदित्यर्थः यावंतः शुद्धध्वनिभेदाभवंति।
तावंतोभेदागुणीभूतव्यंग्यस्यापीत्यर्थः एवमिति।
निश्चितम् तासामित्यलंकृतीनां वस्तुमात्रेणेति
केवलवस्तुना नैरिवेति गुणीभूतव्यंग्यैरिव सं।

कलनेन संग्रहेण किंचिद्विद्याच्यतां सहते इति व्यंग्यं
वस्तुरूपमलंकाररूपं अन्यथेति रसादिरूपं वा
च्यतां न सहते अमरा न्यायेनेति नन्वपद्येलंका
रो व्यंग्यस्तदा तस्यालंकार्यत्वात्कथमलंकारध्व
निरित्याशंक्याह यद्यपीति तथेति अलंकारध्वनिः
कथ्यते तत्प्रयोगेपीति रसादिशृंगारादिशब्दप्र
योगेपि तस्येति रसादेः अप्रतिपत्तेरित्यनुभा
वात् असौ व्यंग्य एवेति अतो न कथमपि वाच्य
तां रसादेः किंतु व्यंजनव्यापारनिरूप्या व्यंग्य ए
व रसादिरित्यर्थः नहि रसादिर्लिंदूयषवास्त्वित्याशं
क्याह मुख्येति नहि विभावानुभावादीमुख्यार्थे

73

कां॰प्र॰ बाधात्त्रियेनलक्षणास्यात् शब्दशक्तिमूलेति शब्द उल्लास
सं॰७३ शक्तिमूलानुरणनरूपे ध्वनौ उल्लास्यकालकरवाले। ५
त्यादौ अनभिधेयस्येति अवाच्यार्थस्य अर्थान्तर
स्येति अप्राकरणिकार्थस्य जलदवृत्तान्तस्यानिर्विवा
दमिति उपमावाचकेवादिशब्दाप्रयोगात्सर्वसमंतव्यं
ग्यरूपत्वं शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्येध्वनौ
गावोवः पावनानामित्यादौनियंत्रणेनानेयत्त्वेनभि
धेयस्यावाचस्यस्फुरभिलक्षणास्यार्थान्तरस्यव्यंग्यत्वं
तेनव्यंग्यरूपेणार्थान्तरेणसहप्राकरणिकस्यार्थ
स्यास्योपमानोपमेयभावकल्पनात्तदुपमालंकारस्यव्यंग्य
त्वं सर्वसम्मतमितिभावः सामान्यरूपायामिति सो

मान्यमस्तस्वार्थमात्रविश्रान्तानां सामान्यरूपं हि पदम्
विशेषरूपो हि वाक्यार्थः परस्परसंसर्गो इत्तिविशेष
णावि शेष्यभावलक्षणोपरस्परानुकूलेन्वये सति अ
पदार्थ इतिवाक्यार्थोऽपदार्थः पदैः रनारब्धः
पदैरनाभिधेय इत्यर्थः अभिहितान्वयो हि भाट्टमते
कावार्तोति यत्र स्ते समापि मते व्यंग्यत्वमभिधाव्या
पारगम्य न भवति किंतु व्यंजनव्यापारगम्यमेवेत्यर्थः
येप्याहुरिति अन्विताभिधानवादिनः प्राभाकराः
प्रभाकरमते हि वृद्धव्यवहारात् व्युत्पत्तिसंबंधाव
सेयः वृद्धश्च प्रयोजकप्रयोज्यत्वेन द्विधा प्रयोजक
उत्तमवृद्धः प्रयोज्यवृद्धो मध्यमवृद्धः अवगतप्रत्य

79

का॰प्र॰ देशाशंदृवृद्धेनवादिकं च चादृशप्रत्यक्षेण श उद्भा॰
सं॰ ७४ वृत्ति पश्यतीति किंचिद्व्युत्पन्नः पार्श्वस्थः श्रोतृस्थे ५
ति मध्यमवृद्धस्य प्रतिपन्नत्वमिति अर्थविग
तित्वं अनुमानेन चेष्टयेति गवाद्यर्थानयनादि
लक्षणया चेष्टा हेतुकत्वेनानुमानेन ज्ञात्वा वृद्धेदीत
त्यत्र वृद्धवृद्धे मध्यमवृद्धज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या
शब्दार्थ निष्ठां शब्दे प्रतिपादिकां सामर्थ्यं च प्रतिपा
द्यां शक्तिं कल्पयति त्रिप्रमाणामिति प्रत्यक्षानुमा
नार्थापत्तिलक्षणप्रमाणत्रयलक्षणाम् नेत्रैश्चेष्टये
ति मध्यमवृद्धचेष्टया बाल इति किंचिद्व्युत्पन्नः न
त्रेति वाक्यार्थविषयव्युत्पत्ति इति व्युत्पन्नो भवति
द्य

परतइति तदनंतरं इतीति इतिकारणात् क्रिया
कारिकादिसंसर्गणामेव अन्वितैरितिपदसमन्वि
तैः अन्वितानामिति संहतानामेव अन्वितामि स्वार्थ
धानवादिनांमते वृद्धव्यवहारात् उच्चरार्थसंबंधावग
सायासचवृद्धव्यवहारः प्रवृत्तिनिमित्तरूपःप्रवृ
त्तीनिवृत्तीनाविशिष्टार्थतिष्ठे अतोविशिष्ट एवा
र्थे पदानांसंबंधावगतिः अतश्चविशिष्टाएवप
दार्थावाक्यार्थः नत्पदार्थानांवैशिष्ट्यमित्यर्थः
विशिष्टाएवहि अन्विताएवपरस्परानुगतपदक
दंबकस्वरूपायेवपदार्थावाक्यार्थः यतः क्रियाका
रकादिसंबंधविशेषरूपोवाक्यार्थः कारकानिक्रि

का०प्र० यापेक्षाणि क्रियावचकारकापेक्षितराणिनिर्विशिष्टा उल्ला०
सं०७५ नामेवपदार्थानांसंकेतोभवतीत्यर्थः वैशिष्ट्यमि ५
त्ति सामान्यभूतत्वेनाभिहितानांपदार्थानांपश्चा
न्नैवैशिष्ट्यं सामान्यावांच्छादितिसामान्यान्तः २
रूप कृतः विशेषभूतिक्रियाकारकादिसंबंधस्तुतरा
विशेषात्मकःपदार्थः व्यतिषक्तानामिति वाक्
यैवप्रयोगार्हत्वात्पदान्तैरन्वितानां तथाभूतत्वा
दितिसामान्यावच्छादितिविशेषरूपत्वात् एवंप
रस्परान्वितानांपदार्थानांवाक्यरूपतापन्नानांतत्र
सामान्यावच्छादित्वेन गृहीतस्ववाचकसंबंधा
नांपदैःप्रत्ययेनान्वितानामिति प्राभाकरमतानाम
भिधाः ७५

तं अभिहितान्वयः पदापेक्षया अन्वितताभिधानंतु
वाक्यापेक्षयेत्यर्थः अतिविशेषमूलइति विशेष-
मतिक्रांतः अतिविशेषत्वंप्राप्तः वाक्यार्थांतर्गतो-
वाक्यानिर्गीर्णः अन्वितविशेषइति अन्विताविशे
षोयत्रसोऽन्वितविशेषः समागमपरिपूर्णः अनभिधे
यएव अपदार्थइति पदैरनारब्धएवयद्यपीति अ
न्विताभिधानवादिभिरेव निमित्तादागतोनैमित्ति
कः सचासावर्थो वाक्यार्थ तदनुसारेणानिमि
त्तातिशयाच्चतो निमित्तक एवायंनव्यंगय इत्यर्थः
नकारकत्वमिति प्राक्याहि प्रकाशकातद्योतका
नजनका इत्यर्थः अज्ञातस्येति असंकेतितस्य अ

78

का॰ प्र॰ न्वितमात्र इति सामान्यावच्छेदितविशेषरूपेणेति उल्ला॰
सं॰ ७ इति अभिधानंतरमन्वयप्रतिपत्त्यर्थम् तात्पर्यश ५
क्तिरप्यस्तितन्मूलोऽर्थस्तात्पर्यलक्षणो विद्यते।
इतितात्पर्यशक्तिवादिनः येपुनः केचनप्राभाकराः
अभिदधति सोऽयंशब्दस्येवदीर्घदीर्घोविच्छिन्नो
व्यापार इषोरिव यत्परः शब्दः सशब्दार्थ इति भव
चन्द्रात्तितद्याशब्दस्याभिधाव्यापार एवैकः स्वा
र्थमप्यन्तरं चावगमयति इति न व्यापारभेदः दीर्घदी
धा र्घ इति अभिहितान्वयपक्षे तात्पर्यतानन्त्रैवाभिधायकत्वमुचि
तम् विधिरेवात्रेति निषेधस्यवचनात्यत्रविधिरूपो
व्यंग्य एव वाच्यत्वेन न्यायः भूतभव्येति प्रमाणान्तरो

७८

त्सिद्धंभूतम् असिद्धंभव्यंसाध्यं कारकपदार्थोहि

तिष्ठतिवित्ताद्यः क्रियापदेनेतिप्रचरतिवित्यादिरू

पेणाप्रधानक्रियायाः क्रियाभिसंबंधाइति अतलिंगा

देनैहि तोसावत्र लक्षणायाक्रियान्तयासहयोभि

संबंधस्तस्मात् अप्राप्तमित्यसिद्धम् विधेयतेषणि

साध्यते यत्रासिद्धस्यसाध्यत्वेऽभावाकरणात्मा

त्रमिति अनयोः सहरणायोरेकमेववस्तुविधेय

म् नतुद्वयमपीतिमात्रशब्दार्थः रक्तंपटंवयेति

रक्तत्वंवयनंचेत्प्रमाणान्तरासिद्धं तदापटमिति

विधीयते वयनंचपटमितिचेदन्यतः सिद्धंतदा

रक्तत्वमात्रं विधेयंपटवयनंहिभव्यायसाध्यायर

77

क्ततावगमायोपदिष्टमिति रक्ततावगमाय रक्तंवाक्या उल्लास
स्येत्यर्थः क्वचिच्च रक्तत्वंच पटत्वंच द्वयं विधेय ५
क्वचिच्च सा लाक्षयैव रक्तत्वपटत्वपनच द्वया त्र
मपि विधेयं उपात्तस्यैवोत्तरस्यैव शब्दस्य संब
धित्यर्थाभिधेयपर्यवसानं न त्वविनिर्गत निमित्ता त
देशा प्रतीतमात्रेव्यङ्ग्येप्यर्थतात्पर्यावकाशस्यात्
ज्ञातमात्रे तात्पर्यप्रसंगे क्रियमाने वाधकमाह
एवंहीति पूर्वी धावतीति पूर्वशब्दस्यकत्र परशब्दस
पेक्षत्वादपरायूर्थोपि प्रतीयते तनुपात्तस्यैव शब्द
स्यार्थे तात्पर्यं न तु प्रतीतमात्र इति यदुक्तम् व
दसंगतं विवंभदत्त येत्यत्र व्यभिचारादित्याशा

कथाह यत्तु विषमिति विषंभक्षयेत्येतद्वाक्यस्यमा
चास्यगृहे भुंक्था इत्येतत्तात्पर्यात् अनुपात्ते पित्ता
तर्यमिति पूर्वपक्षराणे भिप्रायः सिद्धांतेतुवाक्यद्व
यंनप्रयुज्यतेचकारेणै कवाक्यतासूचनात् अनु
पात्तयोरन्वयाभावाद्विषभक्षणा वाक्यस्यैकदैता त
भिधेया उच्यतेइति उच्यते यात्वितिसंबंधः त
थाहिजैमिनिः भागोसतिसाकांक्षुयद्यवेत्तद्वानदे
कंवाक्यमर्थ्यैकत्वात् यदानुभागसतिनिराकांक्ष
तदार्थद्वय वद्याक्ष्नित्ते वाक्यं अर्थैकत्वादेकंवाक्यं
साकांक्षंचाद्विभागेस्यात् ननुचकारेणैकस्यमे
कवाक्यतापाद्यतेनाभिन्नमिदंवाक्यद्वयंतस्माद

78

का॰ प्र॰ नयोरंगांगिभावः परिकल्पनीयइत्याह नचेति उल्ला॰
सं॰ ७८ अंगांगिभावइति उपकारोपकार्यत्वं केह्याच्यते ५
नेतिदुष्टमितिनिरूपयति ज्ञाततराप्तपुत्राइतिहर्षशोकयो
वं र्व्योहिवाक्यार्थप्रतिपत्त्याक्रियते नचज्ञापकस्य
शब्दस्यकारकत्वंभवति नवाच्यत्वमित्तियादृ
वाच्यार्थाद्भिन्नोव्यापारान्तरगम्यो ऽव्यंग्यार्थोनिर्ले
क्रियते व्यंग्यत्वमिति निश्शेषच्युतेत्यादेरयोयं
विधिः विधिरूपसमर्पणतत्परस्सर्वैरपिवाच्यएवा
भ्युपगतः श्रुतीतिश्रुतिलिंगादिविकल्पसंभवेतु
श्रुत्यर्पणएवक्रियते नलिंगाद्यर्पणोऽपीविप्रकर्षा
त् यथाऐंद्र्यागार्हपत्यमुपातिष्ठतेति अत्रऐं

१

श्राद्धस्य चाहवनीयादिष्वपि तन्त्रसामर्थ्यलक्षणलिङ्गादिवदुपस्था
नादिविनियोगः गार्हपत्यमिति द्वितीयया बाध्यते
ऐन्द्र्या चेतया गार्हपत्यस्यैवोपस्थानं भवति एवंस
र्वेषांश्रुतीनां तथा प्रकृत्यादयः क्वचित्समस्ताः
क्वचिद्व्यस्ताः संसर्गाः एवं नियोजयंति यदाहुः १
श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याना प
रदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् व्यवहितत्वात् न
चव्यवहितत्वमव्यवहितत्वं वाभिधाव्यापारगम्य
किंतु निमित्तवैचित्र्याद्यपगमेव तद्यदि
नाभ्युपगम्यते तत्कथमेकस्य वलीयस्त्वं सर्वेषां
श्रुत्यादीनामपि धाव्यापारस्य समानत्वात् प्रधा

79

का· प्र· तेचागत्यापादनं मनुष्यादीतामर्थः तत्रचस्य उल्ला·
सं· ७९ वरां स्फूर्तिः लिंगं चिह्नं मर्थसमाप्तिर्वाक्यंतत्र ५
करणां प्रस्तावः स्थानकंठादि प्रभृतिवस्मीत्य
ति स्थानसमाख्यासाध्यकर्मसंहारतानिरूपस्यां
गिनागानि कदाचनतत्ररिरसीति मन्यन्मंतं
ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र गार्हपत्योपस्था
नैंद्र्या विनियोगस्तत्रैयया प्रतिपादित इति
श्रौतः वाहिदेवसदनंदामीति देवाश्रयदर्भछे ४
दनेष्वयं मंत्र इति लिंगादर्थात् प्रतिपद्यते किं
ययायोपूरांवधस्य स्फूर्त्तिः प्रतिपादितः स्या
श्रियाश्चायिरांवाक्यान्नियमस्तत्रवतिष्ठत इति ७९

प्रकृतावैकहायन्यापिंगाक्ष्यागवासोमंक्रीणा
तीत्यत्रारुणतांपरस्परंडनुवाकीयः दर्शपौर्ण
मासाद्वितीयःप्रकरणात्प्रजापत्यात्तृतीयः उक्तास्त्रि
त्रिप्रकरणाद्दर्शपौर्णमासयोरेव क्रियन्तेद्रव्य
तः अग्नेरन्नस्यान्नपतिस्तस्याहं देवयज्यया
न्नस्यान्नपतिर्भूयासं दब्धिरस्यदब्धोभूया
सममुंदभेयंअग्नीषोमौवृत्रहणौ तयोरहंदेवयज्यया
वृत्रहास्यासमितिमंत्रत्रयात् आग्नेयो यागः उपांशु
यागः अग्नीषोमीयोयागश्चेति यागत्रयक्रमेणाम्य
ते तत्र प्रथमतृतीयाभ्यांमंत्राभ्यांलिंगादाग्नेयोयागा
वाद्विष्येतोद्वितीयेनमंत्रेणाद्वितीयोयागस्तत्रस्थानव

80

का॰ प्र॰ शात् उद्भ्रातात्र त्वेगाघु र्यरित्यादि समाख्यावशात्सामवे उल्ला॰
सं॰ ८॰ द्दादा विधि कृतश्चतिनिश्चीयते क्वचिद्देवेति व्यंग्येरसा ५
दो कस्यचिदिति शब्दस्यकपालितइत्यनेनवीभत्साव्यं
जनात्त्द्दोच्चनीपलेतकपालिपदं व्यंग्यार्थपोषकं पुनर
पिवाक्यव्यंग्यपोर्ऽदर्शयन्नान्विताभिधानपदं दूषय
न्नाह॰ अपिचेति निषेधविध्यात्मनेतिरूपभेदेपीति ६
संबंधः निषेधोवाच्यः रंतुंगतासीतिविधिर्व्यंग्यः
मात्सर्यमत्सर्यैति॰ अत्रशांतश्चेद्वक्तातदाशांतरसाति
श्चयरूपोव्यंग्यः शृंगारीचेद्वक्तातदाशृंगारनिश्चयइति
संशयरूपस्यवाच्यस्यनिश्चयरूपेणाव्यंग्येनसहरूपभे
दः कालस्येति॰ वाच्यार्थप्रतीतिपूर्विकाव्यंग्यार्थप्रती

व्यं
तिरितिवाच्यव्यंग्ययोः कालस्यभेदः शब्दाश्रयत्वेनेति
वाच्यस्यकेवलशब्दाश्रयत्वेन शब्दशक्त्यैवेति व्यंग्य
स्यशास्त्रतज्ज्ञानेनेतिवाच्यावगमः नेत्रचेति शा शब्दार्थ
स्तज्ज्ञानेनत्ववगमइतिव्यंग्यस्यनिमित्तस्येति नि
मित्तकारणस्यभेदाद्वाच्यव्यंग्ययोर्भेदः बोद्धृमात्र
विदग्धेतिवाच्यार्थबोधाकेवलबोद्धाव्यंग्यबोद्धा
तुविदग्धः प्रतीतिमात्रेति वाच्यार्थः प्रतीति मा
त्रकारीव्यंग्यश्चमत्कारीसंख्यायाइतिवाच्योर्थस्ता
वत्सर्वेषामेकरूपएव व्यंग्यस्तुप्रकरणादिविशे
षसहायतयानेकविधइतिवाच्यव्यंग्ययोःसंख्या
भेदेपिभेदः कस्यवानभवतिरोदेहस्थाप्रियायाः

81

का० प्र० स्मरशरामधरं सभ्रमस्य य्याश्चारागरशीलेवारितवामेसह उल्लास
सं० ८१ स्वेदांती अत्रसरवीविषयंवाच्यं अस्याश्चचरीकेरागा ५
धरः खंडितोनत्वेत्यतितिपत्निविषयं अधमयास
मार्थितं पुनः प्रकटैस्थैत्वयाखंडनादिनकर्त्तव्य
मित्युपपतिविषयं प्रियायास्वराम धरंदष्ट्वारो
षोभवति आप्रियायास्तद्दष्ट्वापरिहारहेतुरानंदो
भवति नद्धमेमाद्युष्माकंभ्याादितिसपत्नीविषयम्
३ अत्रार्पैदानीमेषाकिंचिद्वदतितंकुप्यासिततः
पाद —— नादितायदिप्राप्यसितत्तहस्वशोभस्वेति
नायिकाविषयं नात्यथास्याः प्रांकतीयासीति
प्रातिवेश्मिकाविषयं युक्तामयासंदृतोऽपराध ८१

इति स्वैवेदग्ध्यख्यापनं विदग्धविषयम् अयमयास मार्पितं पुनः सावधानतयाभवितव्यमिति सखीः विषयमेव अतयावितानभवस्मित्तवहीयंत्रयात्तद त्रापराधोद्भूतनतनकार्यमिति पत्युर्वैदग्ध्येसूचिततः द्विषयं नीलानीलेति उक्तस्वरूपाद्भिदेर्भेदेपि पृथगभिन्नत्वस्वीक्रियते तदिदंनीलमिदमनीलमिति भेदेनस्यात्त नीलानीलयोरेकमेवस्यादित्यर्थः वाचकानामितिसम्भवतियत्ताभिधाव्यापारस्ताशब्दा म तां तद तदपेक्षितिनकेवलमर्थ्यसापेक्षाव्यंजकाद्यो र्शादयोप्यनिरपेक्षाअत्रपिव्यंजका यत्परःशब्दः स शब्दार्थइतिहूयपन्नाहः किंचेति अत्तात्पर्येति यं

82

का॰प्र॰ ग्यस्यप्राधान्येवाच्यत्वं तात्पर्यवादेनापिनस्वीक्रियते त उल्लास
सं॰ ८२ त्परत्वाच्छब्दस्यस्वशक्तेरिति शब्दानामभिधेयरसादिस्वरूपो ५
ऽप्यर्थः विषयतामिति यदिव्यंजनव्यापारोनस्वीक्रिय
ते ननुरामोस्मीतिकुटिलहृदयत्ववारामेणेति॰ अत्र
लक्ष्योऽर्थः कातरत्वकेतवत्त्वहत्त्ववा रामोसावित्ति
सर्वलोकातिशायित्वंखरदूषणादिराक्षसाहिंसानिपुणत्ववा
विशेषेति॰ यथाव्यंग्यवोद्धुःविदग्धेतिव्यपदेशःत
थालक्ष्यवोद्धुलक्षकेतिव्यपदेशः तदवगमोति लक्षा
र्थेति अतियतसंबंधेतानियतमत संबंधवदनिय
तसंबंधः पाननत्वादिः क्वचित्वाभिधाशक्तिमूलो
ध्वनौलक्षणांपावितापिव्यंजकत्वमित्याह॰ अत्रेति

रात्रं धैर्येनेन समुचितसमयसंभाव्यमान विकारा-
कुलितत्वं धृतित्वं रात्रावधिकस्मरावेशात् कुप्याविभा-
गादभिज्ञता लक्षणायामिति प्रयोजनवत्यां व्यंजनमि-
=स्यं ति प्रयोजनेति मुख्यार्थेति मुख्यार्थबाधतद्योग
प्रयोजनादित्रितयलक्षणसमयवैशिष्ट्यसव्यपेक्षा
तदनुगतामिति· लक्षणानुगतं अभिधेति विवक्षि-
तान्यपरवाच्ये ध्वनौ अभिधामूलत्वेनउभयेति अ-
भिधालक्षणानुगतं अवलोकनादीति आदिनादो-
वक्तृत्वादि यथा मथ्या सक्तभ्रूकितहरिणीहारिनेत्र
त्रिभागः अत्रगुरुजनमवधीर्यापि यथासामिलाषमेय
रं किनवतीति स्मरणाविप्रलंभोद्दीपनं अत्रहीति
विलो

83

का० प्र० ग्रन्त्रसंबंधस्य व्यंग्यस्यार्थस्यप्रत्यत्मिकस्यसंबंधोऽ उल्ला
सं० ८३ परोव्यंग्यस्योर्थः सूर्यास्त्विरूपस्तस्यचापरसंबंधः ५
=द्वि: पद्मसंकोचेत्यार्थे अरखंडेति अरखंडवह्मासंप्रदाय
वृद्धाः -- वाक्यार्थएवार्थोवाच्यः वाक्यमेवपदक
दंबमेव वाचकमिति वाच्यार्थावगतयेहिपदानां
पदार्थानांप्रवृत्तौनान्तरीयकत्वम् पाकेज्वालेव काष्ठा
नामितिपदार्थानामविद्यमानत्वात्तनस्त्ववाचकैः
संबंधग्रहणासमुपपद्यते इतिशाब्दार्थावगतेः पदा
र्थैः तात्पर्यैशायार्थः कथ्यते सएववाक्यार्थः॥
सएववाच्यइतिआहाः अरखंडवाक्यार्थवादिनो
आहा आकुः अव्यंग्यमनुमानगम्यामितिमहिमाके

विकेकका रमतमवतार यति वा च्यादिति एवचेति वा च्या
त्मसंद्दस्यैव प्रतीतिरिति चसति संबंधादिति कार्यकार
णभावमूला अस्यमसकभावलक्षणात् अप्रतिबंधो
त्ति अविनाभावे व्यभिचारोयत्रयत्र धूमस्तत्रतत्र २=
वह्निरिति व्याप्यावाभ्यत्वेनोति नियतधर्मानिर
नियतोधर्मापर्वतादिः तत्रिस्थत्वेनान्यतेनान्वय
व्यतिरेकप्रतिपादितं त्रिरूपादिति पक्षधर्मत्वसप
क्षसत्वविपक्षाव्यावृत्तिरितित्रिरूपात् लिंगधूमः
लिंगिनिरग्निः अनुमयेवह्न्यादौतत्र रूपएवात अनुमा
नरूपएकार्य व्यंग्यव्यंजकभावः भ्रमधार्मिकादिस्य
त्तः सम्बाधमारितस्तेन गोदावरीकच्छतत्वग्रगवा

का॰ प्र॰ सिन्धुदत्तसिंहनकच्छकुंजगह्वलतागहनं भ्रमेति उदा॰
सं॰ ८४ अतिसर्गप्राप्तकालयोः लोट् कामचारानुज्ञाऽतिः ५
सर्गः निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः प्राप्तकालता
अत्र लोट् हे इति यत्र सा तु सुशीला निवसति व्यतिरेक
व्याप्तिं दर्शयति यद्यादेति भ्रमराणां व्याप्यनिवृत्तिरि
तिव्यापिका अत्र गोदावरी तीरे मा भ्रमेति प्रतीय
मानमनुमानगम्यं तथाहि॰ गोदावरी तीरं भीरुभ्रम
णायोग्यं भवति भयकारणाक्रान्तत्वादिति व्या
पकविरुद्धोपलब्धेरित्यनेनान्वयव्याप्तिं दर्शयति
तथाहि व्यतिरेकव्याप्तौ व्यापकं भयकारणाति
वृत्ति रूपं तद्विरुद्धं भयकारणाक्रान्तत्वं तदुपलब्धिः

यद्यप्ययुकाररागात्कोंतं तत्तद्वीरूभ्रमरागयोगेयंनभवति
यथासं प्रतिपत्तुमिति अत्वयप्राप्तिरेनेनप्रकारे
रोगत्का उक्तामवति अतेनेकांतिकोति पक्षसपक्ष
विपक्षवृत्तिरनैकांतिकः विरुद्धोपीति · पक्षवि
पक्षयोरेववर्तमानोविरुद्धः नचववचनस्यान कु
लटावचनत्वात् अर्पतेति सिंहलक्षरोनेत्रा
सिद्धश्चेति · अनिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्धः अतिश्च
ता सादिरधाताहृतीनितानिश्चिताव्याप्तिर्यस्यकार
णानरोतिस्तानिहिकारणान्तरं तत्कार्यत्वेनवो
दनव्यवनादिकार्याणानकेवलमुपभोगएवका
रणस्तानमपिकारनत्वेनोक्तं व्यक्तिपादिता एवा

85

का॰प्र॰ मितिचेदत्रव्यवच्छेदिकार्थीरां नवश्रेति तत्रात्रतस्या उल्ला॰
सं॰ ८५ प्रमत्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणापरिगृहीतमस्ति २ कप्यम ६
त्रेति यतःप्रत्यक्षादिप्रमाणाप्रतिपन्नोऽर्थोऽनुमा
नं एवंविधादिति निश्चितादनिश्चिताद्वा एवं
विधइतिनिश्चितोऽनिश्चितोवा उपपत्त्येति काव्या
विषयेहिवाच्यव्यंग्यप्रतीतीनांसत्यासत्यनिरू
पणामप्रयोजकमित्यर्थः यतःप्रतीतिमात्रपर्यवसा
यित्वाद्व्यंग्यस्यव्यंग्यस्यावालौकिकचमत्काररूपा
प्रतीतिरेवेति पंचमउल्लासः ५ ॐश्रीगुरुवेभ्योन
मः किंशब्द चित्रेर्थस्यापिविविचित्रत्वमित्यत्रत्व
ह नतुशब्देति तस्यैतिकांवस्य अन्येरित्यर्थां

क ग्र
लंकारैर्वादिभिःपरैरिति शब्दालंकारैकवादितःस्फाति
जामितिशब्दव्युत्पत्तिः श्लेषडःत्पत्तिरूपा अर्थव्युत्प
त्तिस्तूपमादिरूपा व्युत्पत्तिमिति भेदान्तरेणात्र
प्रासादितावा देहशीति अर्थव्युत्पत्तिचारुत्वेशाहे
तांतर्भवति लोनेत्यत्र अत्रवृत्त्यनुप्रासस एवाभित
वेशात्तुष्टचित्रस्य प्राधान्यमुपमायागुणीभावः
श्री नैहशति अत्रसमङ्गयमकादेरलंकारस्य प्राधान्यमुपलो ध =
पस्यगुणीभावः अतौतिचित्रकाव्ये इतिषष्ठउ
ल्लासः ६ स्पदरेतिकरस्य शंभुमर्मिति सम्यरे
महंकुंजरेति अत्रपञ्चकेसपयोधरदर्शनात्पन्नात
रागेणापलिदारत्वासेवमाता अस्य सामर्थ्यात्कुंजरकं

86

का॰ प्र॰ भावन्तं हन्तीत्यभयमित्यर्थः निहितार्थमिति॰ अप्रसम उल्ला॰
सं॰ ८६ र्थे दोषे र कस्मिन्नेवार्थप्रसिद्धि रन्न चोभयत्रापि प्रसि ७
द्धिः परमेकत्र विशिष्टइत्यनयोर्भेदः अवाचकमि
ति॰ पर्युदासोऽपंनमोवाचकसदृशमेवावाचकम्
निरर्थकं व्यपगतार्थं प्रसज्य प्रतिषेधवृत्त्यापा
पार्थमुच्यते इत्यनयोर्भेदः नेयार्थमिति॰ भट्ट
कुमारिलवचनमेतत् निरूढालक्षणाः काश्चित्सामर्
थ्यादभिधानवत् क्रियन्ते सांप्रतं काश्चित्काश्चिन्नैवत्व
शक्तितः इत्याचार्यैर्निषिद्धं लाक्षणिकं नेयार्थं अ
भिधानवदिति रत्नादिनामवत् दृष्टान्तो छिनत्ति
त्रानपमिति दृढ इत्यातपनिवारकत्वेन गृह घत्रा

दीनामपिवृत्तौ प्रसक्तौ वृत्तशब्दसामर्थ्याद्वृत्तशब्द
स्तरुष्वेव तेन रत्नादिष्वित्यर्थः = मिथ्यामाहि
मत्वमिति । अत्र उरस्तनगासामर्थ्यत्वाद्विधेयमि र्व
थ्यामाहिमत्वं समासेन गुणातीतं । अलक्ष्यजन्म
नेति । अब्जजन्मनोलक्ष्यत्वं । विधेयं तच्च समासेना
गुणातीतमित्याविस्पष्टतो विधेयांशस्य । अत्र
त्र मौर्वीं धनुषः सामान्येन सिद्धा न हि द्वितीयात्वा
द्वितीयमौर्वीमिति समस्तानि द्वेशो द्वितीयाशब्द
स्य गौरणत्वं विशेषणाभूतत्वात् । तेन मौर्वीमि
त्युक्तः पाठः संधानतत्वं धनुष । अत्र जनस्उक्तेति
अत्रातिविधेयस्समासेन तातीताः प्रतिस्रज्यप्राप्ति

8१

का॰प्र॰ षेधत्वात् एतदेव हष्टान्तेनान्वयो दाहरणमाह न उल्ला॰
सं॰ ७ वज्जलेति यथात्र प्रतिषेधस्य प्राधान्यं तथा नदा
स्तिं घुरित्यत्र नेत्यर्थः जुगोपेति तस्मादस्य तज्जो
विधेयतया प्रधानस्यानूद्यतया ऽप्रधानेन
ताश्चत्वेन समासः गोपनादीति विधेयं गल
गृहेति गृहशब्देन रोषविशेषः प्रतीयते भवा
नीपतेरिति भवस्य स्त्री भवानी तिव्युत्पत्यारा
त भावुकालाकुशलाता एतेइति त्रयो दशा सोढ्येरेति
अत्र क्रिया पदानिष्पत्तिः कष्टेति भावुकानामिति
भा॰= पदम प्रयुक्तम् भवकभावुका भव्या मित्तिकोशः ति
हितं पर्यायपथा सायकेति यत्तु खण्डायत मधुकर

ध्वजः समुद्रः श्लोकोयशः भुवोविंदः तंत्रवायश्चंगूवा
वकंयथा प्राप्नोति प्रकृष्टमग्रप्राग्रसजलौमेव तन्न
ह्राजतेशोभतेयोविसृस्तस्य धामव्योम व्रीडात्
त्रपामश्लीलं यथाभूपनीरितिकंपनासेनाकामे
शांतंप्रतिविरुद्धवल्यच उपसर्पणारिंसायोगेभिः
गमनंच वामलोचना प्रतिकूलदृष्टिःकांताव
प्रहरणांताडनंहिंसा मोहनंविधुवनंव्याकुलीभ
वश्च जुगुप्सालक्षणायेषान्त्यैरिति श्मंग
लाश्लीले यथापित्रेति पावकेति पावनकलेव
ह्रियागेव अप्रतीतो तस्येति ग्राम्यादाहरणाम्
तांबूलेति निहिताप्योदी॰ वस्त्रेति वैडूर्येति घु

88

का.प्र. मणि पादे बोधय उन्मीलय किंछोदाहरणाम् धम्मि उल्ला
से. ८८ लेति न्यक्कारेति अत्रायमेवानुवाद्यः न्यक्कारो
विधेयः यदनूद्यते तस्यादानुपादानमुपपन्नं यद्वि
धीयते तस्य पश्चात् तृप्यात्वेति अत्र तृप्यात्वमेव
विधेयं वत्सराजे ऐन्द्रजालिककालीकोत्थापित
दहनेऽनरविदग्धामिव प्रियां मन्यमान इव दह
नकालीनदयितावस्थां स्मरन्नाह उत्कंपेति तेइ
ति सातिशयविभ्रमैकास्पदे अननुभवैकगोचरे प्र
सिद्धिमिति प्रसिद्धरामर्षक एवं तत्त्वतानिराकाङ्क्षः
नयत्नैवपक्षे वलयैवनच्छन्दोऽनयुक्तम् एनामि
किंचिदिति सर्वत्र हि साकाङ्क्षत्वमिति योऽसौ

पाद

मेोत्यत्रमहत्तात्वपित्राच केसरणीणावकुलानिसटाश्च
नारी पश्चद्रः सुग्रीवश्च मंडलंविवराणिच नारा
सुकुटावानरीव जनि रतपातिश्च यत्तदिति एवंयो
साविंत्यत्रवदः केवलस्यैपप्रयोगः सकेनापिसंब
ध्यतो तल्लक्षणानुवाद्यत्वमेवनविधेयत्वमितिस्थि
तं कल्याणेोतिलततदितिवक्तुमुचितं अन्ययाद्वि
तीयोपच्छेदस्साकांक्षएवेति पूर्वपक्षाभिप्रायः
इदानींप्रकारांतरेणाविमृष्टमुविधेयांशवाक्यदर्श
यतिकिंलोभेनेति लक्ष्मणस्येयामुक्तिः येनेति
भरतेने मात्रेतिकरणाभूतयाभ्रार्यतानतयोर्वि
धेयार्थ्यपाश्राधान्येनविवक्षिततत्वान्नमासनगुणा
त

84

का॰प्र॰ भावोयुक्तः विलक्षमतिह्रद्दोषोदाह॰ श्रितेति॰ पदा॰ उल्ला॰ १॰
सं॰ ८८ स्यांशेपिकेचन दोषास्संभवंति इतिपदुक्तम् ७
तदाह पदेकदेशेति श्रुतिकटुयस्य म्लमिति
पानकमौनिदोषस्यापिनहुंकारइति मनुष्येभ्यो
दानं व्रीडारूपोश्लीलोदाहरणम् अतिपेलवे
ति अत्रपेलवेतिलाटभाषायांमृष्टवाचकः
जुगुप्सा श्लीलोदा॰ पःप्रयत्नेइति परिशीलनम
भ्यासः शीलनदार्मे नस्यापन्नं अमंगलाश्ली॰
लोदा॰ विनयेति काचित्स्वकांतमन्यासक्तं दृष्ट्वा
सखीं प्रत्याह विनयेति अगोतिहसखिदुर्नयता
निमयातदभिप्रेतमिति सपत्नीमिलिनस्या

वि ८८

नं पदैकदेशोऽसंदिग्धोदा: कस्मिन्निति: साधुचरती
ति भ्रतपूर्वैर्भूराडिति वरेष्वक्र पदांशेनेयार्थो।
दाः अप्रादिप्रासिवाचकादयः इदपदवाक्ययोः प
दैकदेशानांचसाधारणान्दोषानभि धायेदानींवा
क्यमात्रगतानुद्दिशति प्रतिकूलेति अर्धान्तरे
ति अर्धान्तरेद्वितीयस्मिन्नर्धे एकोवाचकः श
ब्दः प्रथमार्धस्ययत्रतत् अपदस्थपदम् समा
सस्यतस्यैतिह तत्रमिदपात्रमित्यर्थ कंकुचेतिप्र
धिकोक्तकंचायोद्धरतापाय प्रतिकूलत्वयथा दृ
रिताहृति भार्गवरामेणयस्मिन्देशेवमनदानव
रघुरामापितजमदग्निहेतूयत्नकेशाभ्रसन्तस्तास्मि

90

नो

का॰प्र॰ नवेदेशेऽश्वत्यामास्वापितरं द्रोणं पाण्डवैः केशेषु धृतं उल्ला॰
सं॰ ८॰ दृष्ट्वैवमाह अत्र येदूः प्राणिति निश्शंभेति हिंसा ७
भगः श्रीरामचन्द्रप्रतीयमुक्तिः उपहतेति तथा
चोक्तः अत्र तु नविसर्गानैः पदैः प्रोतैः परस्परह
स्विस्संयोगकृद्वैश्यलाकारयमतीरि व्यक्त इति संहि
तेति संहितैकपदवत्पादेष्वन्त्यवर्जमिति वा
क्यसमयः तथैवेति अविकटवर्णत्वेन चतुर्थी
हिहस्य प्रतिपादनेकोपाभावात् वंशाउदात्त इति
आङ्कुराश्रुतिगुणोवंशोदात्ततिकोर्यन्तत्तन कुत्रं
तनदोषः वर्गोऽस्तीति कश्मीरेषु उड्डीलंठविकृ
प्रादावराग मेदयोनिमणिवाचकाः यत्पारि

९॰

र्त्तितीर्यते मनागपितसुंदरगुणोनएवकैवल्य
स्यदोषः प्रतिघैतैरपिप्रपन्नः तीर्यतेशकाते
कामोत्रवरार्पुमानः सकारंभकारावितितिवंचघो
पिलपादंम्रव्योकुंजितोऽशब्दकारित्ताःअत्रप्राप्ता
मरुभावात्तलपुरूपोस्यादः विकसैतिःअन्या
स्ताहतिकैतेसंभाराहत्याकोदायामा ऽ कुमा
रीमृत्तिकाकैरपि नस्पृष्टेत्यर्थः साकन्याम्
उपादानकारणामृत्तान्वैव नागुरारत्नरोहणा
भवअन्याहृति योजनाअत्रकृत्तामिति अत्र
र्वाधकृतपदंनास्ति उत्तरार्धेत्वलीनिकृतमिति
प्रक्रमभंगकारिसदधिकमित्यर्थः अत्रलीलेति

 नैकपदं द्वित्रिप्रयोजनं प्रायेणेति समयाद्यत्पदं।
 द्विःप्रयुज्यते तत्कथितपददोषः पुरीवा।
यभाङ्गविशेषः प्रेमेति प्रेमतत्तोनुवर्तते
वाक्ये समाप्ते नववववयइतितुच्छप्रायपुनरप्याद्य
नूचमत्कारोतिशय्यतामिति॰ यतोभूस्स्मदभोसिव
यवस्य मूर्धेति यतो धर्मः नेइतिप्रसिद्धोः परार्थ
त्वादिति जैमिनिसूत्र मीमांसापराकाष्ठा आक
र्णयोतिविधिवाक्यं यदितुदृशवाक्ये ततद्र्
हृति परार्थस्सर्वैरिति त्रयोत्त्वगादेः निजतरा।
रिति निजशत्रुः स्वच्छशब्दस्य कार्तेपरो मम।
कुतस्येति रावणास्यममेति जनकस्य हन्तस्य

ति मावर्जितस्यैतदुपायाः स्वप्नदृष्टस्तेभर्ताभ
विताति एवंरूपेणोरीम्स्वानिर्गतोवस्त्वाधिस्था
यकस्वाद्देवतामूपमात्मानमग्रासन्नद्रसाह ए
षोऽहमिति अनिरूपोत्रिसह्यः संबंधस्तेन प्राग्नम
भिरूपलक्ष्यमाणरूपस्वरूपतायाः फलंयथा
कोटिलीति स्वयादीकुटिलान्तामूत्वेपक्षान्तरखिल
दम्पशाकावक्तुमभविता भग्नप्रक्रमेति पूर्वमारब्धः
पश्चाद्भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावः परिपाटीवा यत्रस
चप्रकृतिप्रत्ययसर्वनामप्रत्ययादिविषयत्वा
दनंतभेदः तत्रप्रकृतिरूपमग्नप्रक्रमोयथा नाथेति
उद्देश्येपति यत्पदपूर्वमेव्यापीतमुद्देश्यं यत्वतेद

९२

श्रीः

का॰प्र॰ वर्णपदपरावृत्यर्थक उच्यते तत्पत्तिनिर्द्दिश्यंत्तह्यितीति उद्दे उल्ला॰
सं॰ ६२ श्ययत्तिनिर्द्दिवतीति प्रकृतिप्रत्ययरूपभग्नप्रक्रमो ७
दा॰ काकाचिदिति॰ प्रत्ययरूपभग्नप्रकामोदाह
रणम् यस्त्रोधीति प्रत्ययस्यैति भग्नप्रक्रमत्वंसे
वनाम्नस्तिमूलिपरामर्शकैनेदमा अपरोत्त निर्द्दिष्टाः
तथ्यापरोतानिर्द्दिष्टा इत्यनयोर्भेदः उपसर्गरूपस्यप
र्यायरूपस्यचभग्नप्रक्रमस्योदा॰ काचिदिति अ
नुविद्द्ये इत्यनुवकारद्वयंगतमिति अवपदस्या
स्यानतिवाशित्वेपिक्रमाभाववैशिष्टविवत्तितमि
ति अपदस्यपदलत्तणादोषादस्यभेदः अनुत्व
पादादिति समुच्चयार्थोहिचकारः सचसमुच्चाय

मानत्वात्वंलत्तरगाद्नंन्तरमेवयोज्य इत्यक्रमः निहिं
वाजेति निष्कस्तगाजा रेवद्व जावदोयस्यास्यान
नस्यचं दूस्यच॰ शंवलीमहाकुटुंनयतीति सर्वगा
गम्यागम्यगारामम न्यर्थेति मंताम्यातीति म
न्मथ्योरामएवमेन्मथ्योमन्त्र्युकारीकामक्षराल्
सीकात्रभिसारिका गं धवादिति॰ निंदाप्ररांस्यो
मन्तिः जीवितेशोयमः मलेचि अपरार्थ इति
मन्मथरूपः एवंत्रयविंशान वाक्दोषान्
काकात्रयुतानित्रयोविंशतिमर्थदोषाना ह॰ अर्थ्या
ऽपुष्टइति सनियमेति सानियमानियमयोवि
रोषाविशेषयोः परि वृत्तविनिमयोयेभुत्त वि

उः स्मः

कौ॰प्र॰ ध्वनुवादा वनुचितो यत्रसः अत्रेति॰ शशीराप्रसर उल्ला॰
सं॰ ९३ सैराभरुद्ध ललितसौरभशब्दा अप्येतदुक्ताःअक्रुता ७
र्थानुपयोगात्कष्टार्थदोषोदा॰ सदेति व्याहता
र्थदोषोदा॰ माधवस्यमालतीप्रतीयमुक्तिः जग
तीति आदिलावंद्रकाचक्रपस्पर्शइति असारे
पिवस्यपश्च इतिकोशवचनं उनक्तक्तादोषोदा॰
कृतमितिऽयमप्रयत्याक्तउक्तिः अत्रेतिअत्वारी
वज्वालास्ताभिरालिंगतोयः प्रतिवलजलधिःपि
तूरीलिङ्गराणाचार्यैवाक्यार्थ्यं इतिउनक्तक्तःउक्क
मो र्थदोषोदा॰ भूपालेतिक्रमस्याभावो उक्कमतं
यम्यार्थदोषोदो॰ स्वपितीति अपीतिकोमला
ग्रा

मंत्रेरोक्त्वा हारग्रहाणा उदंचयविस्तारयकुंवित्तामि

ति ऋग्वेदग्रंथे नैवोक्तमित्ययुक्तम्यामित्यर्थः संधा हिय

यदोषोवादः मात्सर्यमिति दुःपाणाचार्येणाम्नाते

पश्चस्यामनिम्नत्तोश्वस्यामिति श्रुतेमृतशोकाच्छ

समुत्क्रम्य तत्र ध्वाश्वस्यामापि प्रात्ह्वंमुमनुरिस्मा

ह गृहीतमिति॰ नोचितमिति ब्राह्मणानांश

ह्वेग्रहणायोग्यत्वात् अत्रप्राह्वमोचनोपित्र॰

शोकोहनुसवनतोपाने इतिनिर्हेतवर्थदोषोवादः॰

प्रसिद्धाविरुद्धार्थदोषोवादः॰ स्मृतेरिति विद्याविरु

द्धदोषोवादः॰ सदेति रात्रौस्नानंनकुर्वीतराहोर॰

न्यत्रदर्शनादिति धर्मशास्त्र सकलमिति विद्याध

94

का० प्र० धर्मार्थकाममोक्षादयः कलानृत्यगीतचित्रकर्म उल्लास
सं० ६८ नाट्यादिकाङ्क्षा नृपशास्त्रिः निष्प्रयोजनेनिग्राह्य ७
रापानुसरणामन्तरणारिपुजयाभावादितिलोक
शास्त्रविरोधः कामशास्त्रविरुद्धोपदा· विधायेति यो
गशास्त्रविरुद्धोक्ता· मुख्यांगोऽति यमनियमासन
प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो
ष्टावंगानिकीलनम् तत्रैवस्थैर्यं सिद्धसविधं
निखिलान्यपिसिद्धीः उत्साधसिद्धिमुक्तिस्तस्या
स्साविधः संप्रज्ञातयोगस्तमनोपदद्यप्रकृतिपुरु
षयोरन्यत्वज्ञानविवेकख्यातिः वितर्कविचारानि
यास्मितादिरूपनानुसारीयोगः संप्रज्ञातः पद्म ६९

वैराग्यतः विद्यादिसंस्कारमात्रसहितोनिवृत्तंततः
करणानिवृत्तियोगोऽसंप्रज्ञातः संप्रज्ञातसमा
धौसातिविवेकख्यातिः पश्चादसंप्रज्ञातः समा
धिस्स्यात्ततोमुक्तिरिति विवेकख्यातौसत्यां
नसमाधिरितिमोक्षशास्त्रविरोधः अनवाक्
तदोषोदः प्राप्नुयति नत्वित्तिनवीकृतम् यदीति
अत्रस्वभाव एवायमिति किमद्भुतमित्याद्युक्ति
वैचित्र्यैराक्तमित्यत्रानवीकृतनदोषः किन्तु
गुणएवेत्यर्थः सनियमपरिवृत्तार्थदोषोदः
यत्रेति अत्रमस्ऽमरगोरिति आभासमात्रेणावाधो
तमात्रेणावमर्शीकृता अन्येऽप्रमानः पांचरा

95

का· प्र· यो–सः तथास्त्वासीत्सोऽस्मारिताश्चिंतामणिःस्र उद्दा·
सं· ९५ श्रमत्वमितिकाक्वाव्याख्याच्छामिति छायामात्रे तु च्छ ७
कैर्हि अत्र छायापर्येवेति सनियमत्वं साधारणस्या
त् तच्छायान्तरोक्तं अनियमपरिवृत्तार्थदोषो
दा· वक्त्रांभोजेति सरस्वतीनदीविशेषस्य शो
णो नदभेदोपि मद्भावालिकाः वाहिन्येवान
यः सेनाया· मानससरो विशेषोपि शोषक
वेति अवधारणं हि प्रयोगाशयोः ह्रदलक्षणो
एकस्मिन्नर्थपर्यवस्यतीति विशेषपरिवृत्तार्थदो
षोदाहरणम् अपामामिति· साकांक्षार्थदो
षोदा· अर्थित्वे इति रावणाभ्यर्थी,हार प्रहस्ते ९५

व

स्येमुक्तिः परस्येति अतिव्यवधानादितिभावः
विसंश्लानभ्रष्टाः दृष्यतेऽपदमुक्तार्थ्यदोषो
दाः नपदस्यानमपरेतत्रमुक्तः प्राप्नोति ऊहि
योगन्नला वरोऽनज्ञामाता शवराद्दति जगदाङ्क
दकारित्वाद्युत्पत्तिसंक्रामितिवाच्यः सह्य
रमितार्थ्यदोषोदः श्रुतेतीति प्रकाशितावि
रुद्धार्थ्यदोषोदः लग्नामिति विध्ययुक्तार्थ्य
दोषोदाः प्रपन्नेति अश्वत्थामाद्युयोधनप्र
त्याह सोमोजनपूर्वस्तत्रभवः सौमकः अ
श्राचयत इत्यनुवादवक्तव्यशेष इत्युपयुक्तो
विधिः विवाध्यसे इत्यस्यैवाविधेयत्वात् जा

का॰ प्र॰ लोमहर्षः वाताहारेति अत्र सैम्यगाजिनवम उल्ला॰
सं॰ ९६ नम् ततस्तोयकराघ्रातं ततोपि वाताहार ७
इति व्युत्क्रमेणोक्तम् दंभोत्कर्षस्यात् न
च व्युत्क्रमेणोक्तम् तस्मिन्नेव वाताहारोदर
धिकोदभस्तोयकराणाद्रिप्रतमिति विपर्ययुक्तो
दोषः अनुवादापुक्तार्थदोषोदा॰ अरे इति॰
सीताविरहितोरामस्तगद्गदमिदमाह अरे
रामाहस्ताभरणादिविशिष्टसकनीलोत्पल
मसलान्नमराः नानुवायामिति॰ किंचाकि
मस्मान्मायाणात्वमयसीति विधौ वक्तव्योवि
हिप्राप्ताप्नोतीति अनुवादउक्तस्सचोन्तुक्तः ९५

त्यक्तपुनस्स्वीकृतदोषाः लग्नेति अश्लीलार्थदो
षादः हतमिति अर्थदोषात्सामान्येनोक्ताः इदा
नीमर्थदोषयोः पुनरुक्त पुनरुक्तयोः रूपक
पयोः क्रमावकाशमाह करोतीति विशेषणात्वेपीतिः
मधुरविषदादेर शालिजगादेन्येवरूपोविशे
ष्यस्येति वाच्यमित्यादिरूपस्यपुनरुक्तमुक्तं वा
मनेनचरणत्रेति प्रधानप्रजान्वित्युक्तेपादा
भ्यामितिविशेष्यलाभमेवपरचरणत्रेत्यादि
विशेषणपादयोरेवसंगच्छते नत्वजेरिति
तस्मात्क्रियाविशेषणात्वेविवादितत्वर्थो
विदुः पादाभ्यामिति विशेष्यगतार्थमिति
सिः

97

का॰ प्र॰ चरणाश्रितिविशेषणासिद्ध्यर्थकार्यं उदाहार्वि उल्ला॰
सं॰ ९७ मितेष्वजगादित्यादिपूर्वोक्तं नहिदृष्टोक्रिया ७
विशेषणेसाध्यसिद्धिः व्यंग्यो दृष्टसौचित्या
त्कष्टत्वगुणः अंत्रीति मातंगेति अत्रान्तरा
र्दै श्रुतिकटुत्वगुणोवाच्यवशात् अत्रास्त्येकः
प्रकरोतीति श्रुतिकटुयत्वत्त्वकर्षणेः स्त्यौष
त्वं कुर्वाणा स्यमयूरपंडितुस्यानेन श्लोकेनको
षोव्यपगतइतिश्रूयते धीरोति अत्रपञ्चतेरगोः
उल्लाघवन्त्वाख्यंनयन् निह्नापरत्वं च्युता तं
योरूपमयः अहः पापः अतः कस्मै अभवेत्तास
मरिरावलिं जितवान्यः कायः एवंःमम्ततह

रगोस्त्रीलंनीतः उद्धृतंभुजंगकीलियास्वंपी
डितवान् एवंशब्दब्रह्मारिणालयास्समाप्ति यस्य
अंगगोवर्धनंगिरिंगांचमूर्ध्निधारयन् श
शिनंमत्प्रानियो राहुस्तस्याशिरोहरः अंघ
कानांवृष्णीनांदापानिवासकरोतियोमाधवः
कुस्मः उमाधवपदेतेनालीजिल्लायः विहु
देहः विध्वरेखस्त्रीकृतः प्रारत्वानीतः भुज
गास्सर्पाः शीर्षपुत्तं शिरोयस्यतस्यास्तो
हरः अंधकारव्यदैत्यः अत्रउमाधवपदेइति
शाशीमच्छब्दः राहुर्वाचकः अंधकशब्दः व
स्तिवाचकः दंयशब्दः विवासवाचकः अस्ली

का. प्र. लमिति अश्लीलं च व्रीडाजुगुप्सामंगलरूप उल्ला.
सं. ९८ त्वात्त्रेधा तत्र व्रीडारूपाश्लीलत्वं गुणात्वकारि ७
हस्तेति संबाधे संकटे वरांगे च तज्जैर्व्यक्ता:
मिकोभिषे मध्याश्वत्थगतानयोः करिहस्त
इति ख्यातः कामशास्त्रविशारदैः ध्वजः प
ताकायां चिह्ने पुंव्यंजने च साधनं मे सैन्यश्री
व्यंजनं च घ्राणमिति जुगुप्साश्लीलोदाहरणम्
अमंगलाश्लीलोदा. निर्वाणोति रक्तेनसुर
कैः प्रकर्षेणा साधिताः स्वार्जिताः रक्तेन
रुधिरेण स्नापितश्च विग्रहशवैर शरीरं चे
स्वस्याः क्षुशालिनः स्वर्गस्थाः पृष्ठुकानां वा

त्रि

लानांयेन्नार्नस्वरास्तेषां मात्रं ष्ट पूर्वकार्तस्वरस्यतु

वर्णस्यचभाजनानि चयनं भुविडंबितानां खितः ऋल

कृतस्य मन्त्ररालम्बामस्वान्तिं तापर्यवसानैस्तु इति

स्वात्मनः प्राणस्वरूप स्तुतिः पर्यवसाने निदाघां

तात्पर्यं विलसत्केशान्तसंबंधिभिः पांसुभिर्गहनं

विलसन्तीभिः केशपाशभिः व्याप्तं देहे भ्रूकुटि प्राणा

भूत्यरूपैर्भिः तत्प्रमात्र नानिमजुनेनापारमितवो

धरूपेक्षास्मानि येऽस्मत्तेभेदसंसर्गाभ्यां नास्तिवि

कल्पसंस्मान्ति निष्क्रान्तः योगमेकत्वमिच्छति व

स्तितान्यत्नवस्तुना इत्युपपादितं तद्दृशा श्रेयत

सहसमापत्तिः समाधिः पुमोऽमृद्धो ध्याज्योतिः ५

का॰ प्र॰ मुक्तीच्छा इत्यादौ पटादिसिद्धेः पूर्वसिद्धः म॰ उक्ता॰
सं॰ ६८ निदंश्च व्यमततया प्रकाशमानस्य॰ षडधिकेत्यादि॰ ७
शक्तीनामिच्छाज्ञानक्रियाशान्त्याह्लादीनां वा
मादीनां मूल यदीनां करणे खरीनामकारादि
रूपाश्रितादीनामेवंविधानामम्मासामपि क
लभेदादर्शीपितमेवपदार्थेवपुषां तास्यः न्व
म्भाव्वतोऽज्ञावत्तप्रभुः जयति आदिष्वनमस्का
रार्थाजयत्यर्थः शतिदेहादिमितप्रमातृतानि
मज्जतामतो धमत्वभावात्मज्जनेनसमापिपता
मीत्यर्थः नवशक्तयः परिहृतेपरस्परेखपुष
त्रापित्वेकैकस्याः शक्तेः सर्वशक्तेषात्मेनित्या
६६

हः शक्तिभिः परिवारा इति परिज्ञस्य मंत्राद्द्वद्वः
नैनैः शिवाद्यादिदृष्टायामपिल्लात्राद्विवर्णः नवा
सौऽहं भवतीत्याह षडधिकेत्यादि षोड्शधि
कादशयोडशयाश्नाडीस्ततास्तत्रायशं हंसस्या ३४
नैवक्रवक्राटत्रयादिरूपेण स्वरूपं तन्मध्ये स्थि
तः स्थितिमात्विश्रान्तिरात्मा क्रावकलं विद
त्मरूपं यस्य भूतम् हिंतादि शिखायां हृद्या
गंदेविद्वद्यामि विस्तरेणाष्टात्रयस्वतं विंदुनी
दशिवप्रेव तत्रैति निवसंतीति इत्यादि स्वया
वाहदयेलक्ष्य ये चक्रराजानमें तन्तोडशाएक
मित्यादि इडा च पिंगला चैव सुषुम्णा च परापरा

100

का.प्र. गांधारीहस्तजिह्वा च पूषा चैव यशस्विन्या उल्ला.
सं.१०० अलंबुसा कुहूश्चैव शंखिनी दशमी स्मृता ॥ ना८ ॥ ७
लजिह्वां भजिह्वा च विजया कामदा परा स्मृता
वहलानामए ना वायुसमाश्रिता इत्यादि प्रभ
स्रवन्ति चैताः सप्तशतान्यपि च वल्दशेत्यादि ना
८ं डीचक्राभिधे पुस्तके श्रोत्रकुष्मारसजाज्वलम् द्वा
सप्ततिसहस्राणि नाडीनां नाभिसंस्थिताः ना
सां मध्ये प्रधानास्ता इत्यादि देहे नाडीत्कदल
गे पूर्वादिदिशानुतः क्रमात् ॥३॥ इत्यादि च अथवा
ड्विरधिकानि दशषडाधिकदशनाडीसंख्यकानि
चनाडीचक्राणि षडाधिकदशा च नाडीचक्राणि

षड्धिकादश नाडीचक्राणि तत्र यस्यां संभवेत् संबंधे
संकोचावस्थितं चक्रं पंचकं तत्प्रकीर्त्तितम् नाड्यः
पंचवै तत्र प्रवहंत्य धड्डुर्ध्व तः तच्छदत्याः पंचत्तासांम
ध्येसंचटः स्मृतं वज्राग्रपिस्य प्रोक्तः प्रधानवी
रनायके तत्रोर्द्धं तस्य मानान्मम यानएवं प्रचो
दिताः पद्मसूत्रनिभासानु रंध्ररंध्रावसानगा
चक्रे वपूस्य मध्ये सा शक्तिस्तत्र वरानने डोनश्रो
नाल्लतत्रैव चक्राधारा नवरूपिणः तेषां मध्यो
नुसंचदूर्ध्व दशनाडि समागमः पाणिपादांतगामि
पं
न्यः पंचकं व्यवस्थिताः एवं नाडिमयः सर्गो दि
ह्वैसर्वदेहिनामिति श्रीगमान्म्रायेवामकराह

101

का॰ प्र॰ दिशाचरणांतेपंचदन्तिरागन्यारौर्वीमंचरणां उल्ला
सं॰ १॰१ तेपंचेत्येवंरूपेराविग्रहरूपानामः तासांचमध्य ७

भूमौसंघ्रदृतेनात्मयोगिनीहृदयं उन्करवमासो।
मंवैकपंचमवेनपंचतांवर्तितत्राभिमानरूपा
निवसति देवीग्रहीतसंकोचनाडीकुप्रतिवि
वापूरणेनरुद्रात्मतांघने द्रुमेदीयग्रंपिस्मुक
लयग्रापिप्रघानतांप्राप्तः सम्यकूजनानिरतैः।
मघः पुनरभिहते नियतामित्यत्रैवप्रतिपादि
तादृशानाडयः तेष्वागुदस्थाधारहन्मूलास्वाधि
ष्ठानेतलिंगकम मणिपूरंतुनाभिस्थंहृदय
स्थमनाहतं विष्णुकंठदेशोतस्थात्राज्ञानेवघ

यंत्तरे इति श्रीश्रीमत्तनुश्रासनोक्तानि षट्चक्रा
णितत्त्वनासांनाडीनांमध्यमंत्तरालंकानादिन्नसर्व
नाडीवपुरप्य नाडीरूपं स्वस्वभावं संपेहृष्ठदं तदेव
चक्राराणामाक्रांत्यामायीयरूप चालनकारिणां
शक्तिपुंजानाममध्यमं नरनमंसामान्यं धाम
ॐ तश्चो नास्तुनत्रैव चक्राधाराः स्वरूपिणा इत्यु
क्तं चक्राधारे नाड्यादौ वर्तमानोपि तत्रास्थितोवि
श्वातिक्रात्मा परस्पन्दकेवलमित्यं नाडीचक्रपरा
मर्शनेन पावकत्यातिर्मात्रध्यानेनापिगम्य इत्या
हृदीति प्रोक्तं मध्यचक्रो विशेषतः तत्त्वक्रो यं कृत्वा
तमेहादि हृच्चक्रो विशिष्टं लिखितं स्वान्तं प्रेतोलासितं

का॰प्र॰ रूपं ज्योतिरादिरूपः आकारो येन एवंस्वरूपो ऽहमा॰
सं॰ १॰२ सावित्येतत्प्रतिपादनं चनाविफलमित्याह॰ ।सि ७
य= द्धिदश्रुतिनां विदंति तेष्यावज्ज्ञानतेनप्याभूतप्रा
काशात्मतांप्रकाशांतेयत्तेषांसिद्धीः परापर
भुक्तिमुक्तिरूपाद्दातिवः नवसावानमोक्ति
भ्यामेवसिद्धोयावत्स्वप्रकाशः प्रत्यभिज्ञातो
पीत्याह॰ आविचलितसतिसंप्राप्तो चुदस्मानम्र
सिद्धिं सिद्धिलमलप्यानिचत्वारोयोगिनः नत्र
प्राप्ताप्रदेशात्तुपारंपर्यक्रमेणायः प्राप्तयोगाः सि
द्वितीयश्चिविधोपिमनोभिः चेतसोचलमाना
त्वंचालितस्यपुनःपुनः येकरोति नाति यंति चट

मानंमनीषिणाः तदेव चेतसानात्याद्वितीयमवलंबते

सिद्धियोगस्स विज्ञेयः योगीयोगफलार्थिभिः

यः पुनर्यत्र तत्रैवसास्थितोपितथ्या भुंजानस्तत्फ — यथा

हीयते — लंतेननक यंचल तृसिद्धस्सनुविज्ञेयस्सदाशि

वसमः प्रिये इतियेप्रतिपादिता स्तेषांमध्याद्य

त्सिद्ध उक्तः स एवसाधकोज्ञेयः अविचलितइ

त्यादि विशेषणानोपादानसामर्थ्यात् तेनाविच

लितमनन्यध्येयंमनः चित्तयेषांतैस्साधकैः

सिद्धतमंपदं साधुयथिनमुद्यत्तेर्भ्यगयमाणाः सात्ता

त् क्रियमाणाः यद्यपिप्रमात्रैकवत्तषस्त्वप्रका

शस्यानुपपद्यमानमिवानुपयुज्यमानं प्रमाणा

103

का॰ प्र॰ यत्र तस्यादर्शनक्रियाकर्मभावो न भवति तथा॰ उद्गा॰
सं॰ १०३ पि हृष्यमान चटादिपदार्थवदपरोक्षताप्रतिपादना
र्थमुपचारस्सोऽक्ति यत्लोत्किरं कमलकुरसंमंवहन्तिये
सिंधुवार विटकमम वल्लभास्ते येनालिनस्य माहिषी
दृष्णः सद्धृताग्लेति किं बकुलगंधविचकिलप्रसूनपुंजाः
कुरबककमालितस्यमपितस्या विचाकिलप्रसूनानि
खेहतनवालानीति प्रसिद्धमानिपुष्पाणि विहगषकोत्तिन
र्मसाचिवाक्तोगाठेतिमामाहृति मापीडयमामायास्व
यमानदमानखंडक मतीति मतीवमरंभाकदर्शा
यएतैः क्रियापदैः न्यूनं गुवितर्कलीनालयगता वि
लीनासर्वांगप्रविष्टा॰ अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये

पुनरुक्तास्यगुणात्वं नालाइति॰ जितेंद्रियेति॰ अत्र
विहितानांरखेन यस्येत्यादीनां विनयादित्यायन्
यत्वेसति गुणात्यामित्यर्थः प्रागप्राप्नोति अत्रव
तुर्यपादक्रोधान्वाक्यान्तरमिति देवोहर: ख्या
प्यते इत्येवंरूपं स्काशोकोतिभृंगारदीर्घसमास
नीत त्वमनुमापिकुराभिन्नत्वान् गुणाःभवाम्यपहस्तितेनोरे
खंनिरंकुशमप्याविवेकरहितमपि स्वप्नेपिपुनःनु
पिपृतीहिभक्तिंनविस्मरामि विषमवामलीलायां
कामदेवप्रीतितत्सहचरसमागमेयौवनस्येयमुक्तिः
अत्रांतवाक्यमध्यप्रविष्टंवाक्यांतरं अन्यदपीति॰
संकीर्णादि॰ संप्रहारेसमरेअत्रोत्साहः उत्साह

104

का. प्र. प्राचेतसोत्कर्षकृतिकवृत्तं अनुभावानांकष्टकल्प उल्ला.
सं. १०४ नवोदा. कर्पूरेति अत्रलीलादयोनुभावाः तत्रा. ७
पर्यवसायत्वंव्यक्त स्तनोन्नतिप्रतिपादनेतात्पर्या
त् विभावस्यकष्टकल्पनयोदा. परिहरेति. शृंगार
प्रतिकूलशांतविभावोदा. प्रसादेति. शांतानुभावा
विति शृंगारप्रतिकूलावुपनिबद्धौनिर्भरतरमरो.
लोचनपर्यपठिते गुरूणांमध्येसकलपरिहार हृद
यावनगमनमेव ध्वनिवधूः निर्भरतरमरोपस्फुरत्तोका
मुके अत्रप्रकृतिविपर्ययमाह. प्रकृतेतपरप्रतिकूलो.
पाकृति दिव्यभुवरा पिः मनुष्यकोपाभुकृटलादिर्व
र्णनीयः दिव्यादिव्योपावति. दिव्यांपरामनुष्येषु

१०४

ऽर्जुनादिषु स्वात्मावाराज्ञा तस्येति वसंतस्य तदनुभा-
वइति हृष्टिप्रसारणादिरूपः संचार्यादिः व्यभिचारि-
णः विरुद्धस्य प्रकृतरसो विरोचनः दुःस्थांतः शकुन-
लो दृष्ट्वाइदमाह मुनिकन्यायां यन्ममाभिलाषः
कोकार्यमिति प्रकृतेनविप्रलंभस्य वाध्यत्वाभावे
पि विरुद्धयोः क्वचित्समावेशोऽस्तीत्याह पांडुरिति
इत्त्रयो राजयक्ष्मोपपत्तिश्च स एव रोगः पांडुतादि
यो राजयक्ष्मा उपपत्तिश्चिंतातत्त्वज्ञादिरिति विप्रलं-
भयोऽस्य सा धारणाः सत्यं मनोरमा इत्ति अत्रायमवभि
निवाध्यत्वेनोक्तम् प्रसिद्धेनतेन भंगुरेणागुरुणोतया
उपमानतानतयानेदृगीति प्रेयंगासंगस्यनैरंतर्यस्येति

105

को॰ प्र॰ अत्र शृंगारस्याप्रतीतेरित्यर्थः तथाभावादिति उल्ला॰
सं॰ ९५ काव्यशोभासद्भावात् भिन्नसंप्रदायः पृथगाधारः ७
रसांतरेणाविरुद्धरसेनस्वदेहानिति॰ अनेनैकता
धाभिधानादाश्रयैक्यं वीररसइति॰ सकलवाक्यार्थानुया
यितयास्तरांवीररसस्यव्यवधायकताप्रतीयतेतइ
तिभावः रक्तमनसाक्रोधिताभिलाषयाऽनुरक्तया
चतदवलोकनेनेतिंदतदनदर्शनेनसाम्यविवक्षा
शृंगारतुल्यत्वेनशान्तोविवक्षितः वाक्यांचेति
दुःखबाह्वंदेहामाग्निधूमोद्भवंच भीतेनेति भयंश
त्रुजनितंव कुमारिजनोचितंच करुणाइति शृंग
तिरत्याख्यभावे शृंगारइतितन्नाह्विरुद्धः आगमनेति

विरुद्धयोरपि क्रिययोः शृंगारइति कामीवित्युक्ते

ज्ञावलेनायात्तः मुख्यवृत्तिः शरागिनिविषयरतिरूपः

गुणाइति अप्रधानभूतोरसः कृतसंस्कारः कृतो

रसांतरेण शृंगारादिनाकृतश्चात्मसंस्कारोयस्य

सः प्रतिपादितरूपस्येतिकरुणादेः रसांतरेणाशृं

गारादिना इतिसप्तमउल्लासः ७ श्रीगुरुवेनमः

शौर्यादियइतिसमवायिनः शूर इति यथाशौर्यादि

व्यंजकश्चाकारः शौर्यमुपचरितं मधुरावर्णयइत्यर्थः

अविश्रांत इतिश्रोतृप्रतीतिविश्रांत्यभावाभावमत्वादयः

ति वर्णमात्रेण रसपर्यवसायिनांमाधुर्यादीनां रसस्य

वाश्रयोनवर्णमात्रमित्यर्थः कंठाद्यंगेति. श्रोतृ

106

का॰ प्र॰ याश्रितास्त्वलंकारा अंगीनिसमवेता गुणाः जालचिद् उल्ला॰ सं॰ १॰ इति पदंव्याकुर्वन्नाह॰ क्वचिदित्यिति वाचकमुखेनेति ८
विप्रलंभरसस्यांगिन उपकारो वाचकमुखेन माध
ववविरहितामालत्याह मतोरागइति वाच्यमुखेनेति
अत्रवाच्यार्थः तन्मुखेनविप्रलंभरसस्यमालोपमा
लक्षणार्थालंकारोपकारकत्वमित्यर्थः विप्रलंभ
रसस्यशब्दालंकारोनुपकारकोयथा चिन्तन्नीति
चिन्तानिखातामवति चूलीभवतिसागुरुणाग्रश
य्यां यां विपरिवर्तति विकसन्निदिङ्मुखेषुवचनेव
तति प्रवर्तते कान्येव येच्छ्यानेन त्रुटति चिरं तरुणी
प्रगल्भावाचकमेवेति अत्रानुप्रासेकवैरिभिर्निवेश

द्रसस्याप्रतीतौ वाचकमेवापकरोतीति विप्रलंभरसस्यार्थो
लंकारानुपकारकत्वं यथा मित्रेति सन्नामित्यवसा-
दित्वा विसलतेति विसलताहिकामोद्दीपनत्युतमरणा
कारणां नष्टतजीवनिरोधकारणामिति प्रकृततस्य-
विप्रलंभस्याननुगुणा नुपकारका एवएवेति योसा
भिरक्तः समवायात्तिं तंतुपटन्यायेन संयोगेन कुंड
वदरन्यायेन अलंकारा अपि शौर्यौदिगुणावत्नवेता
इति यत्केचिद्वदंति तन्नेत्याह- ऊजयन्ति आभिधा
नमसादिति भासविवरणो उद्भटाभिधानं गडुरिके
ति गड्डरिकामेषी प्रयोजनसमुद्दिश्यैका गड्डरिका
यस्मिन्मार्गेलगति इतरा अपि तमेव पंथानं प्रयोजा-

107

का॰ प्र॰ नमपिचार्य्यैर्वानुसरंति वामनादिभिस्तत्त्वं प्रकारं द्वं उल्ला॰

सं॰ १०७ सयति यदप्युक्तमिति ओजः प्रभृतिष्विति अत्र का

व्ये उक्तिमात्रमेव लवैचित्र्यं तत्तः ओजः प्रभृति गुणसा

भ्युसत्त्वापिन काव्यव्यवहारः अस्यादिति स्वर्गप्राप्ति

लक्षरौकासौ सत्यपि अंकारस्तास्याभावाद्विशेषोक्तिः

द्वितीया र्य्येतु व्यतिरेकः स्थाल्यलंकारेणाधारस्य

स्योपमेयस्याधिक्यात्त गुणानिरपेक्षावित्ति वैदर्भी

निर्दिष्टसमस्तगुणानिरपेक्षो अव्यत्वं माधुर्यमिति

भामहमतं दूषयति भामहेनह्युक्तम् श्रव्यं नाति

समस्यार्थ्यशब्दं मधुरमिष्यते दीप्तमिति दीप्तस्वरूपा

ज्वलद्रूपाया चित्तस्यविस्तरातिर्विस्तारस्तस्यहेतुः ना

१०७

का॰ प्र॰ सं॰ टी॰ ... (vertical margin note, partly illegible)

स्यैत्योज्जसः एवं श्रृंगारककरुणाविप्रलंभ शांतविषयं।
माधुर्यं वीराद्भुतरौद्रबीभत्सविषयमोजः सर्वविष
यः प्रसादइतिभावः तेषामितिमाधुर्यादीनां यास्मि
न्सतिवसमिन्नत्वं तीव्रताद्धिकात्वं भंग्येति क्षा
ल्हादकत्वप्रकाशंगाररूपसमासवतीसंघट।
नाव्यंजकानभवतीतिभंग्यैत्यर्थः मार्गभिदेति
येनमार्गेणामस्सृणोद्धतमध्यमरूपेणरीतिः विष्टो
षेणोपक्रमस्तस्यानिर्वाहात्कुचिद्दोषः यद्वा यान्
स्वरागमार्गं त्यक्त्वाकाडद्भुतमार्गंकश्चाश्रितः मस्सृणमा
र्गनिर्वाहितदोषस्स्यात् दीप्तरसेति दीप्तरसमप्र
विभावानुभावव्यभिचारिभाजोरसाः तेषामभावो।

१०४

का॰ प्र॰ दीप्तरसत्वं प्रत्युत्पन्नत्वेतिर्विप्रतिभीलनदीक्रमः उल्ला॰
सं॰ ९८ परिपाटीकौटिल्यं वैदग्ध्यम् तयोरनुत्पन्नत्वेना॰ ८
ग्राम्यत्वनयत्रोपपत्तिर्युक्तिस्तयाकृत्वायोगस्संबं
धः तद्रूपायाघटत्वात्तदात्मातनचरूपः विचित्र
त्वमितितनदूषणः प्रोक्तयत्तिमाधुर्योजः प्रसादाख्या
स्त्रयएवरसधर्मत्वेनोक्तागुणाः भंगीभिरिति वि
लासलहरीभिः तासंभव्यः संघटनादपर्यति
क्याद्विनावर्णासमासौचित्यव्यात्वमितिगुणार्थैरि
तंत्रत्वाभावः वदन्तीत्यनेन यत्रश्रायनस्याचेतन
त्वाद्वाधितमुख्यार्थेनविसिलीयत्रश्रायनेनप्रका
प्राद्दिलक्ष्यतेतनस्यचवस्फुटत्वंप्रयोजनंक्रोधादी॰

९८

निग्रसम्भरूपम् अभिनयेति अभिनेयार्थी हितादि
कार्यो डक्तेरवलादयो नेष्यन्ते प्रौढच्छेदेति अत्र
युक्तामध्यमत्वेव प्रबंध शब्दाभिनेयपरः कुंभकर्णो
त्तमांगलद्राणवाचा सभीषणात्वेनोक्तत्वाच्चा
व्यपेक्षयास्खलनादीनामुक्तत्वमित्यर्थः एते
इतिरचनादयः निपतन्गुणानिमधुर्योजः प्रदो सा
ख्यास्वयएवंकोणावाद नंदः व्याख्यापिकामि
ति निकटवंधप्रधानाख्यापिकास्तैर्गारचनाश्रा ऊ
यानुकल्पेत्यनयोर्भेदः इतिकाव्यप्रकाशसंके
तेऽष्टमउल्लासः ८ पडुक्तामित्यकेननारीरणा
स्त्रीणां न शरीराणामित्यन्यप्रयोजनवामानामन्तु

कूलारांस्त्रीराणां चकितं करोति हितं कुंतलमित्यत्र
अबलानां वनितानां दुर्वलानां च वलाभावेन प्राप्ति
ह्यात्मा दुर्वलबलीरव्यस्य दैन्यस्याभावेन विनाशेन
प्रसिद्धरदः मत्तमाभिमतं दारकणां कूरान्येष्यन्ती
तिकाकाण्ष्यत्यवेत्यत्रार्थप्रतिवचने त्रिगुण
त्रिसत्त्वादिरूपास्वरवैसादृश्ये तिस्वरसाम्यवैचि
त्र्याभावात् प्रकृष्टेत्यतिदूरान्तरितः ततोऽकरणाति
मत्रकारि हेर्दर्शीत्यादेः कपिरप्रधीरुद्ध इत्यादे
रनेकव्यंजनस्य सकृत्साम्यम् कामदामकामि
नीत्यत्र उनः कामेत्यनेकस्याविरावृत्तत्वाछ्रत्यनु
प्रासः माधुर्येति मधुरिवर्गान्त्यगेत्यत्रोक्तेः शेषैरि

तान्तानिमधुरैः अनितिपरुषैरित्यर्थः तामेवेतिकोम
लांवैदर्भीमिति अत्रतंगारंगेति गौडीयाम् औज्ज्वल्यमितिपां
चाल्यो अपसारयेति अन्येइतिवामनादयः इववद
हन्तइति अत्रवि ध्यनुवादयोः परिवृत्तिः सुधाकरइ
ति अत्रैक सुधाकरशब्दोववदनो पम्येनोपात्तः
द्वितीयोभवनक्रियायामुपात्तः कर्तृत्वेनेतिनाताल
र्यमिदं वृत्तावितितत्रवृत्तौ नास्मिन्नेवसमासे
अन्यत्रवावृत्तौभिन्नेसमासे इत्यर्थः तौरित्येकंना
मकृतसमाससमपरकृत्ते समासं तयोस्साम्यतान्न
इतिजातावेक वचनं अत्रसितकरेत्येकस्मिन्स
मासे विभाकरएकरानिभिन्नेसमासे पौरुषक्रम

का॰प्र॰ लेतिसमासे कमलासावीत्यसमासे नाम्नसाम्यंय उल्ला॰
सू॰११॰ मौद्वौसमौजातौ तत्तुल्यंयमकंतस्यतुल्यैकइति। ए
कःसमरेतिसंग्रामेतुल्यस्सः द्वितीयादाविति आ
दिलात्तृतीयचतुर्थपादेग्रहः तृतीयेति आदिला
चतुर्थपादग्रहः समस्तपादजंयमकंप्रदर्श्यपादै
कदेशजं प्रदर्शयितुमाह द्विधाविभक्तेपादइत्या
दि यदापादानां द्वौद्वौभागौक्रियेते तदाद्यमो।
भागः पादयमकन्यायेनयम्यतइतिनवविधिः
किंविनाएतविनाइत्यस्यविधः अर्धावृत्तिश्चेति
दशाएवंप्रतिभागंदशविधत्वेविंशतिर्भेदाः तत्स
मुच्चयइति तयोस्समुच्चयः तत्रसन्देशागमकोदा

हरयाम् सन्नारीति अत्रप्रथमोद्वितीयस्तृती
यश्चतुर्थ्यैसतीसाध्वीनारीर्विभर्ति पोषयतिया
उमातांपातिसंवध्यान्निधः सन्नाश्चरीभाषश्चानुग
तायचतत्याभूतारराणीयस्यावितानिविनाऽयंएतः
अपरायंनयतारयस्यानं प्रापयतान्नसुखादिना।
प्राराभक्तकोरणविनाद्विगत्तपुरुषः यमेतांतके
नऊनयत्ताहानिंकुसुखान्यातिभद्दयातियत्तस्तेनम
हाजनः उत्तमोजनः लोकः अदीयतअरवंडयत्ता।
मानसान्वितान् अरङ्कृतंमहान् उत्सवान् अ
जंतितासिपांत्रियेडुजनान्सान्त्वेनुदति निराकरोतियो
यत्तमानानाममुत्तानांसादमवसादंगातिददाति

का॰ प्र॰ यदितिदस्न क्रियाविशेषणम् अयंमहाजतोयं उल्लास
सं॰ १११ मेनटंतय नरमानसाद्रवंडपत्तेत्निशंबधः सत्वा ६
ति सत्वमहाडरूथः आरशत्नुसमूहं भरात्त् भ
रतः अवश्य अवशेवर्तमानः अवलंवलरहि
तं चितत्नारवंदीर्घाक्रंदं सर्वदासक्कोलररां
संग्रामं आनेषान प्रापयामास अवानलश
मयितृत्वरितंगछत् अस्यीनित्तम्यत्पुपलितिरा
त्य त्यडस्यितः अत्रां सतत्स्वचाधात्तोस्सावित्तिनिषे
धाद्दीर्घीभावः आरभात्तत्ररसाः अवश्यंसर्वा
प्याआविलंवित्तमाश्रितम् तारवत्वकवसंतयेन
तप्याभूतमार सर्वेषांदाररोयोमनत्तमिछति
सत्वेतये

दावानलेनदावाग्निलासमभास्थितम् यस्थवेधाःप्रजा
पतिः नवेत्तियांमानवेपुरुषेद्याकृपांयस्यानत्तः
प्रसाद्तःत्रयस्यभावहस्यविधेदीनाम् मयस्या
नयंनगछत्ययाशिवमाहितंयस्याः शिवेहरे म
नकूलांस्मरेणाकामेनामितामपरिछिन्नांध्याया
मितासरस्वति वागीश्वरि चित्तसमुद्रस्थितंम
यिप्रसादस्वरागछस्वकृतिशयेनकुरुदेत्रशरीर
मेवकुरुदेत्रंतत्रस्मरस्वतत्पाख्यानोदिसंसारजगा
मसडदपैराकामेनचस्मसारस्य: लक्ष्मणाख्यपाद्दि
युक्ता पेरकाडं नवान्तिमुनासिशाकटानियस्यां
विभ्राणाधारयन्तीवाराणात्रापाः शाद्वोविधत्तेयार

112

का॰ प्र॰ स्यांतप्याभूत्तान्कप्राविन्न पन्निशाद्दयुत्काशरतु उल्लास।
सं॰ ११२ क्रन्तविशेषः नवानूत्तना भ्रमरमोगांराज्यापरिभूत्ता ६
मानिनी जनस्यमनोयाभित्तप्याभूतायास्कुमन
सपुष्पाशिनासांसोगं प्पलदंभीजगत्कर्तृक्रम
नवारित्तावारिदालववविभ्रवोयन्त्रस्फाटितानिविक
सितानित्युत्पारि लोहिलानिविल्लीवर्गानिक्त्राप्लव
नानियत्र अन्त्यादितियथ्या विविधधववन्ता
गगर्घ घतानाविवित घघववज्जगगनामा नामत्त
जुताना शोभेरु ललानानानान धुंधुनानाममम
सिहिततनानानुनस्वस्काना विविधानिघवः
नोववनानिवस्यांनागावू हस्तिनोयंरप्यंतियेक्रूरू

महोत्तैनानाप्रकाराः वयः पादिरागोव्याडादयः तैर्व्या
भंगगनंयस्यांअनमतेन्न वर्तमानानामज्ञंत्तोजनाव
क्त्रविद्यमानानाराः यत्रशष्पानां रूपा म्टगभेदा रागः=
नाललाक्रीडनंयत्रत्तोअवयोः अवंधुशात्तु घन
यंतोमम ल्पियास्माज्जिते तनोत्तिअन्यनानः अमुखो
यः वः स्वनः सएवाल: प्राणोयस्याइत्तिहरिणा
हलघरम् प्रतिसम्द्वनिकटा भवतायत्तेविधावि
ति विधुर्विधि श्चात्रुकारेकारयोः ध्वनिवः एधुका
नांवालानांयेत्राणात्तिप्वरोत्तेषांपात्रं एधूनिका
नित्वरस्यपल्लवरास्यपात्रारिभाजनानि ववयत्रभ
विडम्बितानि भूषितः अलंकृतश्च विरसत्कैरीर्तिसं

का॰प्र॰ वंधिभिः पांसुभिर्गहनं विलसंतीभिष्प्रकरैराकाउला॰ ॥
सं॰११३ भिः नीतार्थश्चित्तप्राप्तये शक्तिचमहानिधिरिति ९
चवचनम्प्रेषापीति अत्रनपुंसकास्त्रीलिंगयो
र्द्विकवैनेकवचनयोष्प्रश्लेषः ननुर्महाबिधि
नैवेचमहानिधीशक्तिवचनम्प्रेषापिमहदेउत्स
वदे सौरसंसंधानयत्नत्तं अंवरत्नसमासंगं आ
गमाहरणाध्याम्नाय स्वीकारेहरानिवारय व
ऊप्रभूतं प्रस्तरणायस्यतं चित्तस्यमोहस्वज्ञान
मवसरकाले उमेगौरि सहसाकटित्येव आ
न्यार्थः प्राकृतभाषारूपः ममदेहिवसधर्मे ३
मेवप्रथमाप्रागमागमात् संसारान् हरतः

हरघ॰ शंभुपत्नि शरसांते चित्तमोहः अपसर
त्सहसा वलेनवदन्तीति धारयिष्यन्तिकथयि
ष्यतिचवाहिवक्त्योरूपंकृदिति कृतंन्तिकरोति
च॰ सहसामिति क्रियाविशेषणमस्याइति
च॰ नांदिस्नेति सचतल प्रत्ययोभंगिनेष्ठेषः नं
दयन्तीतिनांदियत्तानांदितोगणाविशेषकुरूपश्चभावः
नारि तलत्वा प्रत्ययो: हेसर्वसर्वस्यसर्वस्य
भवःसंसारः तयाप्रकारकथाः सासुरखं श
रिरवर्त्तनमायासि आगच्छसि अपरार्थः हर
अपहर भवसंपच्चख नायातिवारय आयासि
खेदकारिवर्त्तनतगवित्तारय छ्रिडोमेदाभार

का·प्र· वादिति भंगाभावादभंगश्लेषः नन्वयंभङ्गात्म उक्ता·
सं·११८ न्यायेन ध्वनेर्विषयो न तु श्लेषोऽलंकार इत्यत ९ ॥
आह अत्रप्रकरणादिति प्रकरणादिनाऽ-
भिधायानियमनात्श्लेषो न तु ध्वनिः गोत्रभृत
वः कुलपर्वतयोः पत्ना· वर्णाः पत्नचारिणा
वदराऽन्तस्य शतकोटीर्ददाति शतकोटि
ना वज्रेण यान्ति खंडयन्ति चाविबुधाः पंडिताः
देवाश्च अलंकारसर्वस्वकारादीनां मतं दूषा
यितुमाह ननु स्वरितादिगुणेत्यादि इहत्य
लंकारमार्गेऽलंकारमात्रशक्तिभीत्यातिहेलेरि
त्यनेन सर्वालंकारापवादोऽयं श्लेष इति मतं दूषयि

त्माह तथाहीत्यादि कम्रत्यादीतिघ्राव्लो

घ्राः गाढ त्वादिघ्राव्लगुणाः प्रासादिघ्राद्यो   मत

ले= म्र कारः तद्गावेति तयोःघ्राव्लयोर्भविभा

तौकरौताभ्यां विराजितापार्वतीभास्वतःसूर्य

स्यकरैर्विराजितासंध्या मस्यापण्डरापयत्कलेमो

त्लत्तपातंत्वलध्यानंममुद्दत्तांगमोहत्तदाया

वंतीतिध्यानंत्वापस्यनिद्रायायत्कलंडरितंत्वल

ध्यानभक्तीत्याचापलध्यलंब्रहितप्रग्रस्वपंचपल

वातात्रेत्यादानुपमाप्नुतिभोत्यत्तिहेतुत्वाह्राधकः

प्रवएवतोपमाप्लेपस्यसर्वालिकारापवादत्वा

दितिकेषांचिन्मतंदूषयितुमाहः नचायमिति ९

म

115

का॰ प्र॰ तत्समतेश्लेषप्रतिभोत्पत्ति हेतुः श्लेषस्यबाधिकोऽलं

स॰ ११५ पमेवाद्देवत्वमेवपातात्त्वमित्यादौश्लेषस्यसा ६

प्र॰ वकाशस्यबद्धमाकाराच्चानतस्वालंकारापवादः

श्लेषः गुणासाम्येइति मनोज्ञत्वमिति क्रिया

साम्येकवत्तीतिस्फुटेतिक्षित्तिरुहापातिशब्दा

लंकारमध्येपिप्रयमितित्वयंचेत्याधिकः ने

केवलमुपमालंकारेसोवालंकारांतरेणापिश्ले

षोबाध्यतेइतिप्रतिपादयितुमाह॰ नचेति

गलत्वावरापाविंडुकाम्पाविंडारितिविरोधः परिहार

स्त्वष्ठडुः वृथाभमसनकठविंम्प्रातिः प्रोह

त्ववपशापावेश्लेषः मुक्तागमाराम्रूपरूपाणा

स्वांशस्यांशलंबत्यमितिचेदंशस्य वंशत्वात् अत्र।
एकदेशविवर्तिरूपकेणाश्लेषोबाध्यते स्वल्पश्ली
करत्यत्रापिश्लेषोव्यतिरेकस्योपकारकः अनुरा
गवतीत्यत्राप्रस्तुतार्थस्यगम्यमानत्वेनद्वयोर्वाच्य
त्वाभावान्नश्लेषः अत्रार्थांतरस्यप्रतिभातमात्रस्य
धार्थ प्ररोहभावाद्विरोसोनश्लेषः अन्नागच्छत्याहवसंघ्यात्रा=
याः कार्मुकइवोर्द्धवसन्तवेतरत्किंसदृग्निवारवाणप
तत्पाद्दत्तिन्यायेनागत्रोर्द्धवसंगच्छतिपक्षमात्संसे
ध्येवेतिपातारदितितापर्यायेनाश्लादिषुः अ
स्याचामरस्यमरतरं अमराणांमरत्तांवापूर्तांच
अमरंडः अविंडः तदत्तंदरीवंशः कलंस

६

116

का॰प्र॰ एव वंशोविराग श्लोकःकीर्त्तिश्च अनुरागोल्लौ॥ उल्ला॰
सं॰११६ हित्वंकत्रभिङ्गगं अङ्गुरीगे अगंतंचसरत्तिमूचलंप ६
वतिनिष्कलंचअहीसंसारसर्पारामामितंस्वामिनं ही॥
नंचविषमान्विरूपाक्षास्थिरा च अच्युतःकृष्णग
तिहीनश्च मारारिर्हरिः रामोहलधरः इभमुखो॥
गणपतिः आसारस्तु दृशेनक्षोनक्षतिः रामोरामा वा॰
रवनितातालीसीतापर्यन्तम्ः आदिजास्सर्वेषामाद्या
अनेनश्लोकेन खड्गवंधः अस्यारोपुष्पासरले
ति वाकुलारम्भलतलानांचपलानामलि इवलानो
भ्रमरसैन्यामामारवः शब्दायतेकलाभिर्हसीभि
र्बकुलाश्रमदा॰ उच्छकाकरदंडलानिर्यन्तम्सा

११६

अस्त्रवकुले तस्य कूपदेन निर्मलात्वहून्वालान्तौ-
त्रिवकुलायासाप्राप्तप्रक्रांन्ताः एवमेरुजवंधः-
तथ्याहिपादचतुष्टयेन पंक्तिचतुष्टये कृते प्र
थमादिपादेभ्यः प्रथमाचतुरारिणि चत्वारि चतु
थ्यः र्थ्यादिपादैः पंचमषष्टसप्तमाष्टिमा निगृहीत्वा-
प्रथमपादः द्वितीयात्प्रथमं प्रथमाद्वितीयतृती
यौ द्वितीयतृतीयाभ्यां चतुर्थं चतुर्थ्याद्वितीय
तृतीयौ तृतीयात्पादात्प्रथमं वरौ चगृहीता
द्वितीयःपादः द्वितीयादष्टमं प्रथमात्सप्तमा
षष्ठौ द्वितीयतृतीयाभ्यां पंचमौ चतुर्थ्यास्पष्ट
सप्तमौ तृतीयादष्टमं चगृहीत्वात्तृतीयःपादः

117

का॰ प्र॰ चतुर्थादिभ्यः प्रथमादीनि प्रथमादिभ्यः पं तुला॰
सं॰ ११७ चमादीनि चेगृहीत्वा चतुर्थः पादः भासते इति ६
हेमनिभासुर प्रज्ञानि स्थानोत्कृष्ट वादेस्येन
मत्राभातासमन्ताद्दीप्ता इलाम्बभवामत्रशो
भायवा भाविनात्मा एकाग्रीकृत हृदयावाद
वद्वैर्विजिगीषुभिः पंडितैरामादीप्तिर्यस्याः व
तेत्याकर्यैनिपातः एषोकुण्डलः पद्मः तथाहि॰
प्रथमम् अष्टरमध्वकर्णिकास्थाने नतो हृत्पद्मे
नेकदलानिरसस्थानक्रमेणावावत्तेवभागेनछित्ती
यप्रवेशक्रमेणायावत्कर्णिकाष्टरं ततस्ताव
तेवत्तृतीयं प्रवेशक्रमेणायावत्कर्णिकाष्टरं ता

वैतेवत्त्तीयंनिस्सरणाक्रमेणानन्तरत्तावतैवा
न्तद्वयंप्रवेशाक्रमेणायावत्कर्णिकाद्लरंएवं
द्विदलानिप्रवेशानिर्गमाभ्याविद्धिद्लानिनु
प्रवेशोनैव इतिप ष्प्रबंधः हेसारस्सासार उत्क
ष्टस्यामिलाषस्यवेगवद्भूर्मिणायत्तादा विस्ती
र्णनयनस्मनसउरवस्वभावः अवाचक्रवपत्ता
तष्याञ्चन्नदर अन्नतद्वृक्षिंश निद्धानियत्ता
दृशाः नत्रलद्दनलूकारणो नवरद्लनसनःसारसा
भूःरत्तासाक्षात्कालिनाशाउपलुर्योयस्यातस्
तयेनतन्त्रायकवपविगमोयैस्तोन्त्यातिवि
नापशइतियाअरद्लनामशोभनाभूः अवनु

118

का॰ग्र॰ रत्न ईदृशः स्त्वेतितद्वशब्दे व्यतिरेकेणचनकेव उल्ला॰
सं॰ १९॰ लमघोषः क्रमेणास्यितानांपपसंतोऽप्राप्तिलो॰ ६
म्येनापिस्थितियावदर्धमस्यापित्तत्राहिप्रथ
मपादाद्यक्षराणिचत्वारि चतुर्थान्तृतीयद्विती
यप्रथमपादांत्यक्षराणिच प्रथमःपादः प्रथ
मादिपाद द्वितीयाद्यक्षराणिचचत्वारिचतुर्थ्या
दिपादसप्तमाक्षराणिचद्वितीयःपादः एवंतृ
तीयषष्ठाक्षरैः तृतीयःपादः चतुर्थपंचमे॰
क्षतुर्थःपा